

## IDEJE USTAŠKOG POKRETA I NJIHOVO TUMAČENJE U DJELIMA IDEOLOGA I KNJIŽEVNIKA

BRANIMIR DONAT

(Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb)

UDK 886.2.09

886.2-4

Pregledni članak

Primljen: 26. V. 1995.

**SAŽETAK.** U članku se istražuju programatski tekstovi hrvatskih pisaca tiskani u razdoblju 1941.–45., koji u sebi nose estetičke i poetičke elemente te se u njima mogu očitati nazori o odnosu književnosti prema naciji, nacionalnoj državi, karizmatском vodi. Autor odbacuje sve predrasude koje su se u poratnom razdoblju taložile oko kulturnog stvaralaštva nastalog za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Definira pritom svoju istraživačku i prosuditeljsku poziciju kao poziciju hrvatski državotvorno orijentiranog intelektualca koji iskazuje simpatije prema domoljubnim nastojanjima glavnih reprezentanata hrvatske književnosti tog razdoblja, ali i kritički odmak prema svima onima koji su u ime hrvatske države zahtijevali i dokidanje prava na različito mišljenje, ukidanje demokratskih institucija i potpuno podređivanje autoritetu vođe. Estetske ideje, rasno-nacionalne doktrine i ratnički mit, kakvi se pojavljuju u tekstovima hrvatskih književnika uspoređuje sa srodnim idejama kakve dominiraju u europskoj književnosti fašističke orijentacije. Posebna pozornost posvećena je tekstovima Vinka Nikolića, Ivana Oršanića, Stanka Vitkovića, Marka Čovića. Rubno je zahvaćena i proza Mile Budaka, analizirana je njezina imanentna poetika zasnovana na idealima »krvi i tla«, interpretirani su beletristički i publicistički zapisi samog ustaškog poglavnika Ante Pavelića.

Ovaj rad nastavlja istraživanja hrvatske kulturne povijesti u razdoblju NDH započeta Lasićevom »Krlježologijom«. Pregledno su izložene najvažnije ideje hrvatske književnosti 1941.–45. te su portretirani glavni zastupnici tih ideja.

Ustaški pokret, odnosno svi oni koji su njegove ideje pokušavali oblikovati u filozofsko i društveno stanovište, za razliku od većine onih koji su oblikovali ideje i ciljeve L'Action française, »fascia« ili njemačkog nacional-socijalizma, nisu to uradili gonjeni nekim gorkim iskustvima iz prvog svjetskog rata.

Dođuše, Mile Budak je napisao *Ratno roblje*, jednu od svojih boljih i autentičnijih knjiga (bio je aktivni sudionik rata i višegodišnji ratni zarobljenik), dok o dr. Anti Paveliću ne znamo ništa, čak se o tom razdoblju uopće ni ne govori u njegovoj, inače po mnogo čemu dobroj i zanimljivoj, knjizi *Doživljaji*.

Pretpostavljam da Pavelić nije tijekom prvog svjetskog rata obukao vojničku odoru te, po svemu sudeći, nije mogao to ratno iskustvo dijeliti s iskustvom Hitlera i Mussolinija, koji su upravo u okolnostima ratišta iskristalizirali neke temeljne postavke svojih političkih doktrina.

Iz osjećaja sukoba ponosa i totalnog poraza razvio se nacizam, fašizam pak iz uskraćenosti i uvjerenja da svjetska plutokracija eksploatira talijanski narod. Hrvatski nacionalizam imao je nekoliko izdanaka, ali najaktualniji je bio onaj koji se temeljio na zaključku da se iz prvog svjetskog rata nisu uspjeli postići nikakvi probici za Hrvatsku te da se jedna potencijalno pozitivna situacija olakim pristajanjem na zajedničku državu glupo

proigrala. I pitanje oblikovanja nacionalnih osjećaja rješavano je na način koji je, uza sve sličnosti, ipak krenuo drugim putem. Zna se da je jedan od motora nacionalističkog furora Italije bio pjesnik D'Annunzio, koji se istodobno strašio bilo kakva pojednostavljenja ili vulgarnosti.

U teškim hrvatskim okolnostima nacionalni je mit pokušavao obnoviti, pa čak i stvoriti Vladimir Nazor svojim pjesmama iz ciklusa *Hrvatski kraljevi* (pričama s istarskom tematikom, povijesnim romanom).

Pritom je često pogledavao preko plota, kako bi vidio što radi tamošnji »il deputato della bellezza«, ali nije postigao ono što je uspio D'Annunzio.

Opjevao je nakakav nacionalni Pantheon junaka utemeljitelja i vođa, ali ništa više od toga. Jednostavno je ostao u rezervatu povijesnih reminiscencija, a ne mitskoga mišljenja iz kojega će se nadahnjivati autori budućih školskih čitanki, ali neće moći, a očito niti htjeti shvatiti da se povijesna trauma okrutno ponavlja i u sadašnjosti.

Možda je u toj, ipak djelomično ispunjenoj, obvezi pjesnika-narodnog barda protumačiva ona neobjašnjivo blaga kritika Nazorova odlaska u partizanske redove i traženje uzroka u nesporazumima, jer Nazor je bio pjesnik koji se u NDH citirao i onda kada se znalo da je napisao *Majku pravoslavnu*.

Glavni nezadovoljnici u hrvatskim nacionalističkim redovima nisu bili oni koji nisu na leđima osjetili prvi svjetski rat, nego oni koji su kao njegovu posljedicu oćutili brojna gospodarska i politička neriješena pitanja te su pritom osjetili teret šestosiječanjske diktature.

Kada dvadesetih godina Ksaver Šandor Gjalski tiska roman dubokog političkog razočaranja i nacionalnog poniženja *Pronevjereni ideali* (Hrvat, 1925.), opomenu iskusnog pisca, pa čak i vjerodostojnog političara nitko ne sluša, niti razumije. Uostalom, činjenica da je taj roman tiskan u spomenutim novinama kazuje da ga je mogla prihvatiti samo šačica odabranih i upornih, ali u tom času politički odbačenih.

Očito, prilike su sazrele da se u Hrvatskoj pojave pisci takva ogorčenja i pesimizma kakvi bijahu: u Francuskoj Ferdinand Celine, u Njemačkoj Gotfried Benn ili u stanovitom smislu i sjevernoamerički apatrid Azra Pound.

Doduše o sličnim osjećajima u hrvatskoj književnosti pisali su Miroslav Krleža i August Cesarec, ali većina je nacionalistički orijentiranih intelektualaca u njihovim djelima iščitavala samo ljevičarske ideje, njihovu promidžbu i ništa više. U prosudbi su grijehili ponajviše zato jer nisu mogli podnijeti njihov antiklerikalizam i jer su vjerovali, i to s pravom, da je vjera važan oslonac hrvatskoga nacionalnog osjećaja.

U sve više politiziranom i nezadovoljnom svijetu s početka tridesetih godina, na aktualnosti pa i vrijednosti dobivali su pisci koji su prepoznali značenje aktivizma.

Tražile su se knjige kakve su pisali Ernest Hemingway, Andre Malraux, Ernst Junger, te Curzio Malaparte koji je otišao tako daleko da je, u uvjerenju kako je to potreba trenutka, tridesetih godina napisao neobično popularnu knjigu *Technique du coup d'Etat*, koja je odmah podjednako fascinirala europsku desnicu i ljevicu.

Nešto od tih refleksa vidjelo se i na oblačnom političkom i književnom hrvatskom nebu. Tako, kada su se sredinom tridesetih godina počele pojavljivati knjige Mile Budaka, mnogi su povjerovali da u njima pronalaze upravo ono što je Hrvatskoj nedostajalo.

Nažalost, mnogo od onoga što se iščitavalo iz njegovih sve popularnijih knjiga nije u njih bilo upisano, potrebe su bile takve da su se kolektivne želje učitavale u Budakovo književno djelo, a to nije vodilo bistrenju situacije niti pojnova.

To će ostati kao zadatak novim književnim naraštajima, onima koji će se pojaviti krajem tridesetih na stranicama *Omladine, Almanaha hrvatskih sveučilištaraca, Grudi*.

\*\*\*

O žudenoj promjeni i ostvarenju državnosti svjedoče i zbivanja u hrvatskoj književnosti, jer ta književnost, kao i mnogi njezini autori, nije bila na margini.

Zna se da je mjesec-dva po uspostavi NDH poslanstvo hrvatskih pisaca posjetilo Budaka i iskazalo mu svoju stalešku i osobnu lojalnost (do sastanka je došlo na inicijativu Novaka Simića, pravoslavlca iz Bosne, vrlo lojalnoga hrvatskog književnika).

Iz *Novog lista* od 3. svibnja 1941. saznajemo da su: »doglavnika pohodili hrvatski književnici Slavko Kolar, Sida Košutić, Stanislav Šimić, Antun Bonifačić, Antun Nizeteo, Dragutin Tadijanović, Luka Perković, Novak Simić, Dušan Žanko, Ivo Lendić, Vladislav Kušan, Olinko Delorko i drugi«. Novine izvješćuju da je Doglavnika pozdravio književnik Slavko Kolar, koji je osobito naglasio: »da su svi hrvatski književnici ispunjeni osobitom radošću, što je naš najbolji književnik preuzeo ministarstvo za bogoštovlje i nastavu. Time nastaje u našem književnom životu novo razdoblje, u kojem će hrvatska knjiga nesmetano napredovati, a hrvatski književnici dobiti položaj koji do sada nisu imali. Svi, kojima je stalo do napretka naše kulture, s povjerenjem gledaju u Doglavnika, jer će od sada svi stvaratelji kulturnih dobara dostojnije živjeti i poletnije se odati poslu.

Doglavnik je u kratkom govoru najljepše zahvalio hrvatskim književnicima ističući, da je obnovljenjem Nezavisne Države Hrvatske za hrvatsku književost nastupila nova era.«

Premda to nije bilo zabilježeno u tisku, zna se da je Budak kružeći pogledom po nazočnima (među deputatima nalazila su se dva pjesnika iz revolucionarne knjige *Sedmorica*) znao da među posjetiteljima ima i ljevičara, pa čak i komunista, ali to za njega nije bilo bitno, jer hrvatska država može biti čak i komunistička, ali mora biti Hrvatska Država...

Očito, Budak je i ovaj put, kao i u mnogim drugim prilikama, uradio nešto na što nije imao pravo, a što očito nije bilo u skladu sa željom nekih ideokrata koji su ubrzo počeli pisati o nužnosti određivanja političke platforme hrvatske književnosti u sklopu države u kojoj je manjina čvrsto odlučila da je u odnos pitanja države i njezina hrvatstva neophodno uplesti pojam ustaštva i tako se približila kobnoj sintagmi hrvatska ustaška država.

Da je to doista bila nakana čvrste političke jezgre pokreta nema dvojbe, jer su se uskoro počeli nuditi s raznih strana recepti kako je ovu potajnu, ali sve jasniju iskazanu želju doista moguće i ostvariti.

Da bi se ostvarila ideja Hrvatske kao ustaške države, bilo je nužno uspostaviti kult vođe i predočiti zamašnost njegove uloge koju mu je namijenila providnost.

Ivan Oršanić uskoro objavljuje politički esej *Poglavnik u povijesnoj perspektivi (Hrvatska smotra X, lipanj 1942., br. 6, str. 329.–331.)* u kojemu kanonizira nekoliko misli i stajališta koje će bitno utjecati na cjelokupni politički i kulturni život Hrvatske.

Tadašnji voditelj ustaške mladeži, a dugogodišnji profesor matematike na Nadbiskupskoj gimnaziji pisao je: »Konačno, danas imamo svoju Nezavisnu Državu Hrvatsku, te je time dana povijesna ozbiljnost i opravdanost povijesnoj smjernici, da hrvatski narod može biti nezavisan i da se imalo smisla boriti za nezavisnost hrvatskog naroda. Time sva nastojanja, svi ljudi, sve žrtve u ovoj smjernici dobivaju stvarnu veličinu, te se iskazuju kao bolji i slavniji dio hrvatske povijesti.« (Ivan Oršanić, *Poglavnik u povijesnoj perspektivi*,

*Hrvatska smotra* X, br. 5, lipanj 1942., str. 329.) U tom kontekstu spominje se Poglavnik »ne samo kao čovjek istog shvaćanja sa mnogima drugima, nego kao nosilac uspjeha i kao opravdanje svih stoljetnih muka i borbi.« (ibid. str. 329.).

Objašnjavajući ulogu izabranog pojedinca, Oršanić nastavlja: »U povijesnoj perspektivi Poglavnik se pojavljuje kao čovjek, koji hoće izvojevati hrvatsku nezavisnost, a ne očekuje ništa od onih, koje su nam naše pravo gazili. Zato stvara borbene jedinice i do države Hrvatske dolazi sa jasno pokazanom voljom da se radilo i radi o borbi, a ne o milosti gazitelja naših prava. Tako Poglavnik povijesno dokazuje, da je odlučna borba jedini i pravi oblik bio, da se dođe do svojih prava, a ne samo dokazivanje o svojem pravu.« (ibid. str. 330.)

Iz brojnih napisa, pa čak i ozbiljnih književnih kritika, već se krajem tridesetih godina moglo vidjeti da su na hrvatskom Parnasu počela estetska i politička pregrupiranja.

Tako je Mile Budak preko noći postao vrlo popularan pisac narodnjak te glasnik i bard jedne hrvatske pokrajine koja je uoči drugog svjetskog rata dala nekoliko najljucih oporbenjaka spram režima. Osim toga, u njegovim djelima, a napose u *Ognjištu*, nije bilo nimalo teško uočiti nazočnost nekih počela na kojima se temeljila ideologija tla i krvi, naslijeđa, zajednice i svetosti nacionalnoga zajedništva. Iz tog tla, iz grude autentične hrvatske zemlje trebali su alkemičari novog kursa i nacionalne obnove izmijesiti prema receptu iz *Golema* ne samo ideju puka i vođe nego i živu književnost koja će biti izraz hrvatskoga tla, krvi i duše koja je otjelovljena u ideji vođe. U to se i nije suviše sumnjalo, mnogo je veći problem bio odrediti parametre takvoga hrvatskog vođe koji bi bio po mjeri potreba i u odnosu prema mogućnostima.

U tom nizanju posebnosti neophodnih za vođu, Oršanić će se prisjetiti borbe njemačkoga naroda, koji se po njegovu uvjerenju ponovo osovio na vlastite noge odlučnom borbom. Tragajući za sljedećim razlozima po kojima bi vođa određivao narod, Oršanić spominje kako je Ante Pavelić uspio uplesti hrvatsku stvar u stvarni »vanjskopolitički sklop, te time dokazao, da hrvatski narod u pravilnoj vanjskopolitičkoj orijentaciji može postati međunarodnim čimbenikom, ravnopravnim ostalim evropskim narodima.« (ibid. str. 330.) Sve je to vrlo bitno, jer je to po autorovu mišljenju jedini put da se dođe do kritične mase samopouzdanja i tako stekne psihološka sposobnost da »počnemo raditi u smislu građenja, izgrađivanja, stvaranja.« (ibid. str. 330.)

Ne osvrćimo se na poprilično nevjest autorov stil, posvetimo pažnju zaključku kojeg autoritativno donosi: »Dakle, Poglavnikov uspjeh u povijesnoj perspektivi je ostvarenje duševne sigurnosti za stvaranje u jednoj povijesnoj liniji–narodu, koji se stoljećima duševno mučio i kolebao...

...jer je Poglavnik povijesno dokazao, da je naša snaga izvor našeg uspjeha. Taj duh, ustaški duh, mora postati općom i trajnom osobinom hrvatskog naroda.« (ibid. str. 331.)

Oršanić ističe da samo jasna međunarodna orijentacija jamči Hrvatskoj budućnost, a i tu je postignuta ispravnost upravo zahvaljujući Poglavniku. Sve se to suvremenicima čini posve običnim, no to je plod jedne nadosobne veličine, jer sve je to Poglavnik uspio dok još država nije bila uspostavljena. Potom dolazi do gotovo teološkog zaključka koji pokazuje da od bilo kojeg i bilo kakvog kulta ličnosti nikada ne može biti hasne, budući da, piše Oršanić, »na taj način utjelovljujemo Poglavnika u hrvatski narod i trajno stvaramo jamstvo za uspjeh naroda.« (ibid. str. 331.)

Navedeno predstavlja razradu i varijacije na teme Oršanićeva eseja »O pokretu i vođi pokreta« tiskanom uoči rata, a pretiskanom 1942. u knjizi *U prelomu Europe* (Zagreb, 1942.). Autor ne otklanja revolucionarni karakter svih pokreta, ali ipak, gotovo mističku

moć pridaje vođama koji uprkos činjenici da »svaki pokret ima svoju ideju vodilju, kojom namjerava prožeti činjenice života i koju projicira u sve djelatnosti života« (ibid. str. 6.), pored utjecaja »poviesne aktualnosti« ima presudnu ulogu.

Da ne bi djelovao apstraktno, Oršanić spominje Hitlera i Mussolinija i na temelju njihova primjera zaključuje da »u ovom odnosu između vođe pokreta i samoga pokreta, vođa je genij pokreta, onaj koji iz dubine tajanstvene veze između sebe i povijesne životne logike vadi određenja, misli, namjernice, razloge, putokaze.«

I nastavlja u smjeru koji je bio za očekivati. Možda se u tom trenutku suvremeni čitatelj *Hrvatske smotre* (Oršanić je bio urednik) mogao i pitati o kojem se i kakvom vođi radi, jer tada je stvarni vođa hrvatskoga naroda bio dr. Vladko Maček, ali očito Oršanić smjera prema nekoj drugoj, karizmatičnijoj osobi, a to znači i njegovu pokretu pa nastavlja: »Pitanje je sad, da li mogu veliki pokreti biti bez vođe. S najvećom sigurnošću može se smatrati, da nema velikih pokreta bez vođa. Već i u tom pogledu može biti, na primjer jasno da je s čisto ljudskog gledišta papinstvo apsolutno smislena ustanova i to uprava sa značajkom nepogrješivosti, a ne na temelju običnog ljudskog uviđanja i dobronamjernosti, može se izgraditi u jednom pokretu stega...

...Pokret je pravi oblik velike stege povjerenja i vjere u nepogrješivost vođe.« (ibid. str. 7.–8.)

Oršanić je dotakao još jedan problem, naime spomenuo je da se u odnosu na ta prava vođe postavlja pitanje održavanja pravih vrijednosti, ali to pitanje određuje s obzirom na svrhovitost. (ibid. str. 9.)

Shvaćajući da to treba objasniti, Oršanić će krenuti smjerom iracionalne emfaze, tvrdeći da je za svaki pokret najnužnija vjera »koja stvara čudesa, a daje ljudima i osjeća sreće, čak i kad daju svoj život i upravo onda možda najveću sreću... Ta vjera je najveći razlog jedinstva i stega u pokretu... Zato je osnovni cilj promičbe u svim pokretima održavanje vjere i pouzdanja u vođu. I u tom pogledu nema nikakve razlike između fašističkog, komunističkog pokreta i katoličke crkve. U fašističkom pokretu je Duce, u komunističkom Staljin, u katoličkoj Crkvi Isus Krist i nepogrešivost Pape. Razumljivo je, svaki od ovih pokreta ima drugi smisao i značaj.« (ibid. str. 11.)

Primićući se iracionalnim razlozima u pokušaju da objasni »tajnu vođe«, Oršanić će krenuti stranputicom zdravoga razuma (to će kasnije okajavati u izbjeglištvu kada je među prvima raskrstio s vođom).

Njegovo metafizičko objašnjenje vođe nije, Bogu hvala, utjecalo na ono što mi zovemo književnim životom, ali to mističko jedinstvo, o kojemu je bulazio profesor matematike, nije dalo naslutiti ništa dobro: »Vođu ne goni ambicija da nešto velika postane, nego nerazjašnjava unutrašnja sila, da to i to mora ostvariti. Vođa postaje vođom po tom, što vođa jest po svojoj unutrašnjoj vrijednosti, nosilac genijalnog naslućivanja, beskrajne vjere i sigurnosti, najjača dinamička veza između ideja i prilika. Vođa se ne bira, nego slijedi. Vođe se ne pita, nego im se vjeruje. Vođe nitko ne pravi nego su uvijek vlastito djelo, izrađeno na unutrašnjim silama, koje ih gone u stvaralaštvo. Vođa sam sebe ne razumije, iako razumije daleko više od drugih, i zna samo to da mora raditi, i da ne može prestati raditi. Makar ima izvanrednu jaku volju, osjeća da mu je ona ukopčana u nekoj nerazjašnjoj nuždi akcije, iz koje se ne može osloboditi. Vođa ne trpi diskusiju, jer je diskusija osnov sumnja, i svaki je vođa autoritativan. Vođa je svjestan toga, da ne postoji zbog sebe i da mu je zadatak, da izgori u svojoj vjeri i svom stvaralačkom radu. On je zbog drugih i zbog drugoga, makar se sve vrti oko njega i u njemu. On i pripada svemu i svima, jer je sve u njemu.« (ibid. str. 11.–12.)

Nastavljajući razmišljanje o vodi i pokretu, Oršanić je istakao da je značaj pokreta revolucionaran, ostavljajući zericu prostora i za razmišljanje, upozoravajući na one koji ne trpe nikakav zapt.

»Istina je, doduše, da za veoma mnogo ljudi totalnost pokreta znači nasilje, no to je za one ljude koji nemaju dušu pokreta, ili onda kad pokret umire, pa vodstvo pokreta želi na svim područjima ljudskog stvaralaštva diktatorskim metodama nametnuti različite tendencije. Književnost i umjetnost, na primjer, koja se razvija iz duše pokreta stvarno je slobodna.« (ibid. str. 19.)

Nažalost metafizici i jednostavnoj demagogiji poniznosti i udivljenja prema mesiji, kojega ako nema moramo svakako izmisliti, nikad kraja i objašnjenje koje slijedi ne ulijeva nimalo nade: »No kad diktatori nameću svoje tendencije književnicima i umjetnicima u mrtvom pokretu, to nije ni sloboda ni stvaralaštvo. Ne treba tu miješati obračun pokreta sa neprijateljima, jer ono stanje koje hoće pobjedu nad nekim drugim stanjem, dakle nad uljudbenim, čudorednim, filozofskim, umjetničkim, pravnim zasadama i ustanovama toga pokreta. Naravna je stvar, da pobjeda novoga stanja predstavlja za sve predstavnike, zasade i ustanove staroga stanja diktature i nasilje, jer ovi imaju drugu dušu, druge vođe i druge poglede. Razumljivo je, da se, na primjer, nacionalistički pokreti pokazuju kao nasilje i diktatura prema slobodno-zidarskom i komunističkom pokretu, kao uostalom i obrnuto. Iz ovoga zaključujemo na jednu logičnu osobinu pokreta: pokreti su isključivi, netolerantni... (ibid, str. 19.)

Sljedeća premisa kojom se bavi Oršanić dovodi u pitanje nezamjenjivost uloge pokreta. Tako odjednom individualnost jednog pojedinca postaje temeljem kolektivizma kome je isti autor posvetio studiju *O pokretu i vodi pokreta*, a koju je u već spominjanoj *Hrvatskoj smotri* pokušao interpretirati dr. Julije Makanec, a koji u svom tumačenju polazi od tvrdnje, odnosno parafraze jedne Oršanićeve ranije misli da »na izvorima svakoga pokreta stoji neka nacionalna ili društvozna katastrofa, neka velika nesreća ili nedaća, koja je zadesila čitav narod, a pokret je želi ukloniti.« (dr. Julije Makanec, *Duša pokreta, Hrvatska smotra X*, Zagreb 1942., br. 10, str. 569.) Tvrdnju ilustrira Radićevim seljačkim pokretom.

Značaj pokreta uvijek se očituje u radikalizmu. Ističući smisao takvoga radikalnog kolektivizma očitovanog u osobi i volji jedne osobe, autor naglašava da je svaki »veliki pokret nosilac jedne velike životne istine, mimo koje se ne može proći« (ibid. str. 570.), ali osnova pokreta također je uvijek nepredvidiva.

Po struci profesor filozofije i budući ministar, Makanec ističe da je vjera glavna pokretna snaga pokreta, a i da »današnje povijesno iskustvo dokazuje, da nije bilo nijednog velikog pokreta, koji nije imao kao svoje utjelovljenje jednog velikog čovjeka t.j. heroja i vođu. Vođa je potpuno obuzet temeljnom mišlju pokreta, i on uopće ne živi za sebe, nego samo za svoje djelo: on u sebi osjeća povijesni poziv, kojemu se ne smije iznevjeriti, on osjeća da ima nešto više i vrednije nego što je on sam, što ga nagoni i obvezuje na akciju, on se osjeća bogom određen za svoje djelo i on je s pokretom povezan na život i smrt. On radi vođen nekom životnom logikom, koju jasnije osjeća od svih ostalih, i iz te veće jasnoće njegove spoznaje stvara se nimbus njegove nepogriješivosti. On osvaja povjerenje svih onih, koji su usmjereni na isti cilj, i to povjerenje jest jedna od najvećih i najjačih stvaralačkih snaga povijesti.« (ibid. str. 571.)

Upozoravajući na opsesivnu moć pokreta, Makanec ističe da je pritom masovnost, odnosno brojnost važna stvar i poziva se na Hitlera i Mussolinija i tako se, ne baš suviše mudro, primiče jednom problemu koji će kada se pokuša primijeniti u društvenoj praksi početi stvarati nevolje.

Pišući prema čemu je ustaški pokret netolerantan, Makanec navodi mjesta njegove nedodirljivosti: »Eto njegovih absolutnosti: hrvatski je narod samosvojna jedinica, on zaslužuje nacionalnu slobodu, on mora imati svoju narodnu državu, u njoj nesmetano razvijati svoju osobnost i svoje stvaralačke snage te tako naći svoju sreću. Iz činjenice da ne možemo zamisliti Hrvata, kome gornje tvrdnje ne bi bile najviša svetinja izlazi, da ustaški pokret ne može biti nikakva stranka, već on naprosto predstavlja nacionalni program hrvatske nacije...

... Izgrađeni i svjesni će Hrvat i samu naredbu da djeluje u pravcu gornjih absolutnosti smatrati uvredom za sebe, jer te absolutnosti djeluju same po sebi kao pokretne sile u njegovoj duši.« (ibid. str. 574.)

Inzistirajući na jedinstvu (kao prikrivenom obliku kolektivizma), Makanec je već 1942. upozorio na odnos ustaša i »nastaša«, upozoravajući da on ne ovisi o datumu polaganja prisege, jer »svaki onaj, koji radi u ustaškom pokretu, zato da posluži hrvatskome narodu i hrvatskoj državi, taj je ustaša. Svaki onaj tko se pripadnošću ustaškome pokretu služi u tu svrhu, da bolje unaprijedi svoje osobne probitke, jest nastasha, pa makar ustašku prisegu položio još u majčinoj utrobi.« (ibid. str. 576.)

No godinu dana kasnije, mladi intelektualac i aktivist stranke Stanko Vitković na stranicama iste revije u ovu, još pred drugi svjetski rat, započetu raspravu unosi neke nove tonove iz kojih se da zaključiti da su krenuli i neki procesi nepovoljni po društveni integritet Hrvatske.

Zato u eseju *Zadaci intelektualne Hrvatske* nedvosmisleno upozorava:

»Intelektualna Hrvatska, isto tako kao i radna i vojnička, pripremala je svojim snagama 10. travnja 1941., i na ostvarenju svega, što taj poviesni datum donosi, ima neospornih zasluga.... Jer ako je prije Oslobođenja uloga intelektualaca po svojoj naravi stvarno nužno bila vodeća, ona uzprkos toga nije bila jedina, a možda ni najvažnija. Ona postaje najvažnijom tek sada, pošto je Država već tu...

...Revolucija dakako ima svoje zakone. Ona najprvo u svome ofensivnom smjeru, provodi podpunu stalešku nivelaciju. A tragično je, no neizbježno da svaki prevrat, što u svojoj prvoj fazi izbacuje na površinu – protuprevratne elemente. To je paradoks svake revolucije. I ti elementi su upravo oni, koji koče da dođe brzo do izražaja težnja konstruktivnog smjera revolucije, a to je: stvaranje njezine vlastite elite. Ukoliko jedan prevrat to ostvari, utoliko je uobće i uspio. Nakon nivelacije dolazi selekcija.

Nema nikakve sumnje, da je i ustaška revolucija podlierala onim obćim zakonima, koji su zapravo nužda i logika svakog prevrata.

Ali ma koliko se ona još i nalazila u previranju, jasno je po svim znacima, da je to njegovo posljednje razdoblje i da je nastupilo vrijeme selekcije. Ustaška revolucija, a to će reći ustaški pokret, mora imati svoju elitu. Svoje izabrane ljude, ćudoredno i umno osposobljene za visoke i najviše državne dužnosti...

...Onda kad to bude, kad se stvori takva prvorazredna udarna sila, pitanje broja, izgubit će svako značenje. Masa se i onako nikada ne opredjeljuje: nju opredjeljuju. Ona ne vodi, nego traži vođe. A ti vođe, to su oni ljudi, po kojima ima, ili nema svoju fiziognomiju. No masa je uvijek glavica.« (*Hrvatska smotra* XI, 1943., str. 305.–306.)

Oćito, već se nagomilalo mnogo razloga da dođe i do ovakva otklona od ideja koje su jasno isticali Oršanić i Makanec. Društvo nije funkcioniralo, a revolucionarni impetus bio je opravdanje ne samo samodržavlja nego i općeg nereda.

Vitković priznaje da su okolnosti vrlo teške; on i dalje pledira za hrvatsku državu za koju se mora neopozivo izjasniti, već zbog toga jer je hrvatska DRŽAVA, ali jasno kaže da se treba jasnije čuti i slušati glas intelektualaca.

»Narod ih želi čuti, osjetiti ih, imati ih uza se, uvijek uza se. Oni moraju jasno i nedvosmisleno formulirati pravedne hrvatske zahtjeve prema svima – i uzprkos svih. Oni neka budu rame uz rame s narodom, borci na drugom dođuše području, ali u istoj borbi za državnu samostalnost Hrvatske. Ta je samostalnost dosada provedena samo pravno i diplomatski. Prvaci duha neka omoguće njezinu stvarnu provedbu. To će biti pobjeda jednaka onoj, što je hrvatsko junačstvo dobiva oružjem u ruci na bojnim poljanama.« (ibid. str. 308.–309.)

Nešto nije štimalo, premda se dr. Julije Makanec, regbi na vrijeme, oslanja na jednu misao samoga Poglavnika napisanu u *Strahotama zabluda*, glede svijesti o kontinuitetima, a koja glasi: »da se novim potrebama u novim prilikama može doskočiti i bez uništenja starih vrednota.« (*Strahote zabluda*, str. 117.) Očito, za isticanje ovakva citata bilo je već dosta ozbiljnih razloga.

Napomenuo je da je trebalo proći gotovo godinu dana da bi se počeli pojavljivati napisi u kojima se trasira put i zadatak hrvatske književnosti u vlastitoj državi koja se, osim svih porođajnih muka, još nalazila u svjetskom, ali i unutarnjem, moglo bi se reći, građanskome ratu.

Književnost je isprva vrlo lojalno prihvatila sve konzekvencije nove vlasti, ali vlast je željela da samu sebe vidi i u zrcalu književnosti, a vjerovala je da to treba biti ono zrcalo iz *Snjeguljice* koje bi govorilo samo o ljepoti i vrlinama kraljice – mačehe, iako je na kraju reklo i pravu istinu.

Uskoro se tiskaju i prvi napisi o dužnostima i obvezama hrvatske književnosti i njezinih pisaca. Jedan od ranijih i uočljivijih, važan i zbog činjenice da je njegov autor Marko Čović bio tajnik dr. Mile Budaka, imat će posve agitpropovski značaj.

U *Hrvatskoj reviji*, br. 3, od ožujka 1942. objavljen je Čovićev napis *Dužnost književnika u ustaškoj državi*. Već se u naslovu vidi da Čović izjednačava hrvatsku državu s ustaškom državom i u onom revolucionarnom duhu kojega će uskoro, barem prema Vitkovićevoj procjeni, trebati smiriti piše: »...U toj borbi za postignuće pune narodne slobode i državne nezavisnosti podređuju se sve druge vrednote (korigira dakle stav Pavelića iz *Strahota zabluda*, op. B. D.), sve druge težnje i svi drugi zahtjevi, koji u tom vremenu borbe mogu biti samo drugorazredne i trećorazredne potrebe, koje će dobiti svoje pravo značenje i pravo mjesto tek onda, kada se postigne glavni cilj narodnoga života, i samo onda, ako su te potrebe i te vrednote takve naravi, da svojim postojanjem podižu i učvršćuju krvavo stečenu zgradu narodne slobode i državne nezavisnosti.« (Marko Čović, *Dužnost književnika u ustaškoj državi*, *Hrvatska revija* XV, br. 3, 1942., str. 113.)

Čović će sve ovo djelomice ponoviti i na stranicama *Spremnosti* od 10. travnja 1942. u značajnom i poznatijem tekstu »*Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti*«. Iako se radi o vrlo sličnom tekstu objelodanjenom u razmaku od svega mjesec dana, uočljive su i neke bitne razlike. Čović započinje: »Mi smo nacionalisti uvijek tvrdili da nismo nikakva stranka u demokratskom smislu riječi, nego da smo mi izvanstranački i iznadstranački općenarodni pokret koji želi osloboditi svoj narod tuđeg gospodstva i ropstva i povratiti mu davno izgublenu državnu samostalnost i nezavisnost.

Mi smo svakom zgodom i nastupali izvanstranački i iznadstranački, pa su svi ljudi dobre volje sasvim lako i sigurno mogli vidjeti da je naš pokret zbilja nešto sasvim drukčije,



nego što su bile sve hrvatske stranke, pa čak i one koje su bile preteče toga našega nacionalističkoga, ustaškoga pokreta.« (Matko Čović, *Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti*, *Spremnost*, br. 7, str. 11., Zagreb 10. IV 1942.)

Čović priznaje stanovitu netoleranciju i krutost u redovima mladih. »Osobito smo mi mladi u svojoj zahuktanoj mladosti, znali biti i suviše slabi računđizije, i suviše slabi ispovjednici, i suviše strogi čuvari trnovitih staza, koje su vodile u taj naš veličanstveni hram neokaljanih boraca za slobodu, kada smo na mahove zaboravljali koliki smo i kakvi smo, kao da smo na mahove zaboravljali, kako će u trenutku ostvarenja naših ciljeva svaki Hrvat, pa i najgori, postati i ostati državljanin te naše Nezavisne Države Hrvatske, ravnopravni član, te naše zajednice, važan čimbenik u njezinoj izgradnji, u njezinu učvršćivanju, u njezinu napredku. Mi, kao da smo ponekada zaboravljali da je samo manjina sposobna za herojstvo, da samo maleni dio izabranih može biti heroj, ali da svaki Hrvat može, hoće i mora biti Hrvat...

...U tom čistunstvu, koje je imalo i svojih dobrih strana, upravo divnih strana, mi smo više puta znali upravo nemilosrdno ograđivati sebe i od onih koji su nam htjeli doći, ali još nisu bili tako čvrsti, sigurni i odlučni, pa da nam sami priđu...

...Ne mislim ovdje prelomiti i štap nad glavom onih hrvatskih književnika, koji nisu htjeli ili nisu razumjeli naša nastojanja, koji nisu ocijenili nacionalističke ustaške žrtve, koji nisu pomogli našu borbu, kada su naša nastojanja i tako ostvarena, kada su nacionalističke ustaške žrtve posvećene, kada je naša borba ušla u svoje pobjedničko razdoblje!«

Čović mnogo toga i s jedne i s druge strane opravdava, razumije i ponovno ističe vrijednost svakoga Hrvata i nastavlja: »Ima doduše, i među književnicima, isto kao i među drugim ljudima obijeljenih grobova i pravih golubova prevrtljivaca, koji se sjajnom i upravo neviđenom vještinom premeću već prema prilikama i potrebama, ali mi sada ne možemo, nećemo i ne smijemo radi tih malobrojnih pojedinaca koji su uvijek takvi i koji su svuda na svijetu takvi, mi ne možemo i nećemo radi takvih pojedinaca osuđivati i otuđivati one druge, koji su iskreno, otvorene duše i čista srca pristupili na naše putove, da i oni svojim darovima učine onaj dio u toj našoj izgradnji, u tom našem duhovnom podizanju mogu učiniti i te kako mnogo, pa će sigurno i učiniti više, štogod više i bolje osjete da oni u našem društvu i na našim putovima nisu nametljivci i biele vrane, nego dobro došli, vrijedni i ravnopravni drugovi i saradnici u tom našem velikom i ponesenom poslu, u toj našoj izgradnji, u tom našem stvaranju novoga čovjeka i naše nove Hrvatske.

U ocjeni hrvatskih književnika i onoga dosadašnjega strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti moramo imati na umu, osim svega drugoga, osim svih drugih razloga, i onaj Kristov primjer i one Kristove rieči:

'Tko je od vas bez grieha, neka se prvi baci kamenom na nju'...! ...

... Pa kada bismo mi sada htjeli prosuđivati sve hrvatske književnike jednim mjerilom, kojim ne prosuđujemo nikoga, mjerilom kojim ne prosuđujemo čak ni samo sebe, onda bismo došli sasvim lako i bez ikakvih poteškoća do toga, da izbrisemo, prekrizimo i sahranimo gotovo sve naše književnike, a sigurno bi se našlo i takvih čistunaca i zabrinutih rodoljuba, koji bi izbrisali sve hrvatske književnike od prvoga do posljednjega, pa čak i onoga koji još i danas nosi na svome čelu ožiljak plaćeničke željezne batine, koja ga je trebala prije desetak godina poslati s ova svijeta sigurno samo zato, što nije bio – ispravan i čestit Hrvat.«

Došavši do Budaka (bio mu je osobni tajnik), Čović upozorava da je postojeća konfrontacija Budak – Krleža posve nepotrebna i da su oni oba potrebni hrvatskoj književnosti i Hrvatskoj.

Bio je to trenutak ispitivanja savjesti i priznavanje sektaštva koje je vodilo u nihilizam, u onaj nihilizam koji je doveo do logora i ponašanja jednoga Maksa Luburića, koje je cijelom hrvatskom narodu, onom na čije je postojanje Čović htio upozoriti, nanijelo beskrajno veliku štetu. U duhu istinskih razloga Čović odbacuje dihotomiju Budak ili Krleža, nudi kao realnu mogućnost: i Budak, i Krleža...

Na kraju su u praksi (u književnosti vrlo malo) prevladali tonovi koje je Čović izrekao u *Hrvatskoj reviji*, ali ponuđena ruka na cijeloj stranici svečanoga broja *Spremenosti*, činjenica je koju nije moguće mimoići.

Tekst u književnom časopisu, koji se od politike držao dosta po strani, mnogo je intrasigentniji od teksta pisanog u listu koji je bio gotovo stranačko glasilo. Nisam siguran da je Čović toliko politički sazreo u tom malom razmaku između ta dva svoja teksta, očito je nekome bilo stalo da dođe do smanjenja napetosti.

Opisujući u *Hrvatskoj reviji* borbu koja je bila plod udjela cijeloga hrvatskog naroda, Čović prilično agresivno podsjeća da su u njoj sudjelovali i hrvatski književnici i pojašnjava svoju poziciju prema njima na ovaj način: »jedni su slušali glas stoljeća, zemlje i krvi i surađivali svim svojim snagama u borbi vlastitoga naroda, a drugi su, neki promišljeno i svjesno, a neki nesvjesno, pohrlili u tabor neprijatelja hrvatske narodne slobode i hrvatske državne nezavisnosti gdje su najbolje snage žrtvovali i trošili u borbi protiv vlastitog naroda i protiv samoga sebe. Književnici su (već po naravi samoga poziva) neobično važni suradnici u svakoj borbi: oni su propovjednici i tumači svih pokreta i ideja; oni su bogodani poslanici koji udahnuju život i daju svoju dušu svakome pokretu i svakoj ideji; oni su čuvari narodne snage i zdravlja koje je sakriveno u svim narodnim česticama (prošlim i sadašnjim); oni su nemirni i plemeniti duhovi koji pronalaze i zapažaju narodne veličine (u prošlosti i sadašnjosti) i onda, kada ih drugi ljudi ne mogu pronaći i ne mogu opaziti svojim običnim, svakodnevnim očima; oni su putokaz bistrim izvorima sačuvanih, neistrošenih i neistrošivih narodnih snaga; oni su umjetnici, koji svojom riječju, koji jezikom svojih roditelja govore ono, što živi u njihovu narodu i u čovjeku stoljećima; oni su majstori, koji prenose na papir i otimaju zaboravu i propasti dušu narodnu; oni su trubači velikih, preporodnih i slobodarskih ideja vlastitoga naroda, oni su najčudniji i najbolji, najdivniji i najdraži, najveći i najpošteniji trgovci koji prodaju u bescijenje ili sasvim besplatno najljepše čestice vlastitoga bića i vlastite duše narodu, koji ih je rodio, koji ih je stvorio zajedničkim naporima mnogobrojnih pokoljenja, koja su žrtvovala i sakupila sve male i sitne komadiće narodne duše u jednu veću dušu, koja će onda, u zajednici s drugim sličnim dušama, stvoriti, oblikovati i sačuvati za vjekove jednu veliku i zajedničku dušu, svojega naroda.« (ibid., *Hrvatska revija*, str. 113.)

Uvjeravajući hrvatske književnike da su upravo sada stekli sve pređuvjete za plodan stvaralački rad, Čović podsjeća na koji je način sve to ostvareno pa piše: »naša narodna sloboda i državna nezavisnost nije dobivena šutnjom u zapečku, nije dobivena golorukim nadmudrivanjem; nije dobivena pobožnim uzdasima i malograđanskim, vinskim zdravicama; ona nije dobivena niti kao milostinja onih koji trenutno imaju previše, pa dobacuju komadić svoga viška onima, koji nemaju ništa! Naša je narodna sloboda i nezavisnost izborena: izborena je u tamnicama i na vješalima; izborena je krvlju i mrtvim žrtvama; izborena je neizmjernom vjerom i neviđenom borbom najboljih hrvatskih sinova kroz desetljeća i stoljeća krvave hrvatske prošlosti i sadašnjosti.« (ibid. str. 114.)

No ništa nije gotovo, proces traje dalje i treba biti oprezan. Dok ranije nismo imali što izgubiti, podsjeća Čović, sada možemo izgubiti ono što smo krvlju stvorili.

Vrijeme je da se temeljito promijeni taktika (ne znam jasno odnosi li se to na državu ili književnike, op.B.D.), jer »do jučer je naša dnevna zapovijed bila: ruši i obaraj! Sada je naša

dnevna zapovijed: izgrađuj i čuvaj. Do jučer je naša prva odlika bila: borbenost i žrtva! Sada je naša glavna odlika: dužnost i žrtva! To je zapovijed ustaške države, to je dnevna zapovijed ustaške Hrvatske, koja vrijedi za sve Hrvate, koja vrijedi i za književnike.« (ibid. str. 114.)

I slijedi ona priča s kojom se uvijek svi totalitarni režimi i svi politički pokreti, odvajkada pa sve do dana današnjega, diče: – Sve je ipak drukčije, nije doduše idealno, ali je dobro!

Nastavlja Marko Čović svojim programiranim domoljubljem tvrdeći ono što su prije i poslije njega tvrdili svi režimi na ovim prostorima i što nitko neće biti spreman na vrijeme, a vrlo često ni kasnije, kada je sve prošlo i ušlo u rubriku strahota povijesnih zabluda, zaboraviti.

»I hrvatski književnici nisu više danas na ulici, nisu više nezaposleni, nisu gladni i ne moraju tražiti milostinju sitih, da spase svoje gole živote kao što je to bilo do jučer. Ustaška se država pobrinula i za te svoje sinove, za te svoje izabrane sinove, koji su tek u ustaškoj državi počeli zauzimati svoje pravo mjesto, ono mjesto koje im po svemu i pripada.« (ibid. str. 114.) Ali da se ne bi pomislilo da su prava i mogućnosti beskrajni, Čović podsjeća da nije sada vrijeme velikih zahtjeva, što neće značiti da NDH nije, bar u nekim aspektima, nastojala za hrvatsku književnost stvoriti uvjete mnogo bolje no što su to okolnosti teškoga rata dopuštale.

»Sada je vrijeme dužnosti i žrtve. Hrvatski su književnici svjesni toga i zato danas i ne govore o svojim još neostvarenim pravima nego o svojim još neispunjenim dužnostima« (ibid. str. 114.), usput podsjećajući da još uvijek pripadaju onim dvama taborima što ih je spomenuo na početku svoga poetološko-ideološkog naputka.

Obara se na one koji i sada znadu jedino za pravo i korist, i ne poznaju riječi dužnost ni žrtva, jer su te dvije riječi njima strane.

Slijedi Čovićevo objašnjenje kako on na taj problem gleda: »... dužnost je hrvatskih književnika da budu prvi tumači velikih ideja i snaga, koje krije u sebi ustaški pokret. Dužnost je hrvatskih književnika u ustaškoj državi da budu prvi graditelji novoga mišljenja, koje je nacionalističko i hrvatsko, zdravo i spasonosno. Dužnost je hrvatskih književnika u ustaškoj državi da svojim bogomdanim darom pridonesu najviše (jer oni mogu neizmjereno mnogo) izgradnji novoga čovjeka i nove Hrvatske, jer su baš književnici najpozvaniji da marljivo sudjeluju u tome velikome poslu narodne i duhovne obnove narodnoga i ljudskoga pridizanja i napretka.« (ibid. str. 114.)

Možda bi pomnija analiza rječnika i slika kazala nešto više, ali ne treba precjenjivati Čovića – pisca osrednje književne naobrazbe i ne baš velike darovitosti, ali isto tako ne smijemo smaknuti s uma da je pokušao objasniti što se krije iza preporuka izrečenih u ovakvu propagandističkom stilu nejasnoga sadržaja.

»Dužnost je hrvatskih književnika u ustaškoj državi, da zaborave na sve svoje velike i male sitnice, da zaborave, na čas na sve svoje međusobne borbe i borbice, mržnje i mržnjice, zavisti i netrpeljivosti, da se svojim širokim dušama uzdignu visoko iznad svega onoga, što im je dosada sputavalo uspone i polete, pa da onda, očišćeni i oslobođeni svega sitnoga i nevažnoga, trenutnoga i prolaznoga, uprave sve svoje snage pravim usponima (svojima i narodnima) i pravim, neprolaznim vrednotama, vrednotama vječnoga duha, onim vrednotama, na koje ih upućuje narod svojom prošlošću i svojom sadašnjošću, svojim patnjama i svojim stradavanjima, svojim živima i svojim mrtvima, svojom krvlju i svojim životima, svojom velikom, neprolaznom i vječnom dušom, jer će samo onda ostati pravi i vrijedni sinovi vlastitoga naroda, pravi i vrijedni članovi ljudskoga društva, jer će samo onda i samo

tako opravdati svoje poslanstvo u ovim velikim i nezaboravnim danima pred poviješću, jer će samo tako opravdati i samo svoje umjetničko postojanje i pravo na život.« (ibid. str. 115.)

Iako se moglo razaznati što se željelo, nije bilo jasno kako to uraditi. Nisu još bile poznate formule, ali ni velike teme koje bi, ukoliko bi ih se pisci dotakli, same po sebi, predstavljale veći dio ispunjenja onih dužnosti o kojima je Čović divanio rječnikom čiji je sadržaj trebao biti ideološke naravi, a govorio je metaforama i slikama koje jedva da su izlazile iz okvira demodiranih književno-domoljubnih topasa.

\*\*\*

U sljedećem broju *Hrvatske revije* bila je na uvodnome mjestu, na onom istom gdje je u prethodnom bio tiskan tekst Marka Čovića, pjesma Vinka Nikolića *Ustaška majka nad grobom sina mučenika*.

O čemu je riječ i što je pjesniku bilo nadahnuće tada je bilo samo djelomice jasno. To je kazivala posveta, ali u antologiji *Hrvatska domovina, Hrvatsko rodoljubno pjesništvo 1831.–1941.* (uredio ju je Vinko Nikolić, dok je za izdavača slovalo Zapovjedništvo ustaške mladeži, Odjel za promičbu, Zagreb, 1942.) nalazilo se o toj istoj pjesmi i objašnjenje koje tada i nije bilo nužno, no danas je potrebno da bi se shvatio, vremenom dobro zatamnjeni, kontekst.

»Dana 25. rujna 1931. obješeni su u Zagrebu zbog svog ustaškog rada: Marko Hranilović i Matija Soldin. Redarstvo nije htjelo njihovim roditeljima izručiti ni mrtva tjelesa, nego ih je samo, potajno pokapalo. Hranilovićeva majka gospođa Milka i sestra mu Marija pođoše u potragu za njima mrtvim. Sutradan navečer nađoše njegov grob u Sošicama (Žumberak). Zamolila je seljake da im ga otkopaju, što oni i učiniše. Pod dojmom njihova pripovijedanja spjevana je i ova pjesma o 10. godišnjici Hranilovićeve smrti.« (ibid. str. 321.)

Bit će korisno ilustrirati kako je autor ostao vjeran jednoj tezi iz vlastita eseja *Nacionalni zadaci književnosti* koji je ujedno i uvodno poglavlje njegove istoimene knjige (Zagreb, 1944.), iz kojega je vidljivo da je angažman, i to doslovno u onom sartrovskom smislu, obveza i zadatak buduće hrvatske književnosti.

Ne tvrdim da je ovaj pisac imao u svojim rukama sve prerogative da svoje želje nametne kao obvezu cijeloj hrvatskoj književnosti četrdesetih, što će reći ratnih godina, ali očito je to jedna od onih ideja s kojima ćemo se u ovom poglavlju mnogo češće susretati negoli onda kada ćemo biti u prilici da se pozabavimo konkretnim književnim djelima i njihovim autorima.

Razmišljajući o odnosu države i pisca, Vinko Nikolić je došao do sljedećih zaključaka: »Dužnost umjetnika pridonieti što ljepši i bogatiji prinos zajednici. Pravo zajednice primiti samo ono, što joj je potrebno, korisno i dobro, što je njoj liepo.

Narod je takva zajednica, koja u tom smislu imade najviše prava. Jer, narod je zajednica volje i htienja jedne, krvlju i poviešću, povezane skupine ljudi zajedničke prošlosti i sadašnjosti, a koja smjera istoj budućnosti. Zbog toga, narodna zajednica ne smije pustiti iz vida, što spada u javno djelovanje.

Zato književnost, kao javno djelovanje, imade zadatke u svome vremenu, zadatke u svome narodu i njegovu životu. Ti su zadatci višestruki, a mogli bismo ih svesti uglavnom na dva. Zadatak je književnosti u prvom redu oblikovati suvremeno zbivanje. Ne mogu

književnici ići mimo, a još manje protiv svoga naroda. Ne tražimo time, da se suvremeni događaji odmah unose u književnost...

...Ma koliko se književnici namjerno čuvali po strani od dnevnih događaja, tobože, da se ne povriedi dostojanstvo umjetnosti, ni oni ne mogu te događaje ne zapažati. Ta i sami su dio svega. I sami snose posljedice. Zbog toga, nije moguće, da im ti događaji ne potresaju dušu, da im ne ranjavaju srce, da suzama ne rose oči. Zato smatramo, da i književnik mora, kao dio svoga naroda, proživljavati narodni živo. Onda će i njegovo stvaranje biti odraz suvremenih zbivanja. Njegova će djela biti poviest vlastitoga naroda. To ne znači pisati tirade, kao ni sudjelovati u dnevnoj politici, ali znači služiti svome narodu. Bolje: živjeti i osjećati sa svojim narodom. Na taj će način suvremenost biti najbolje sačuvana budućim naraštajima. Oni ne će nasliediti samo, poviesne knjige, pune nadnevaka i događaja, nego će po umjetničkim djelima primiti dušu ovoga vremena. A po toj će onda duši najpotresnije osjetiti našu današnjicu.« (ibid. str. 10.–11.)

S obzirom da su idejne konture oblikovane u okvirima mitologije jednoga političkog pokreta, u općoj pometnji novije hrvatske povijesti u kojoj su se svaki čas mijenjale liste nacionalnih junaka i svetaca na domovinskom nebu i koje su prekrajale političke hagiografije, ostale su sheme, ali su nestajale osobe; da bi poticaj Nikolićeve pjesme bio jasniji, navedimo što je u tom slučaju u knjizi *Hrvatska na mučilištu* zapisao dr. Rudolf Horvat:

»Pred sudbenim stolom u Zagrebu započela je 4. svibnja 1931. glavna rasprava protiv hrvatskih rodoljuba, koji su još od jeseni 1929. čamili u istražnom zatvoru.« (dr. Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1942., str. 537.)

Pred sud bijaše izvedeno dvadesettri optuženika, osamnaest bijaše osuđeno, od toga dva spomenuta na smrt. Primjerice, Marko Hranilović je Velikom vijeću Sudbenoga stola bio kriv »što se stavio u pismenu i osobnu vezu sa Gustavom Perčecom (koji je tada boravio u Rijeci), i to radi načina provedbe ilegalne (nezakonite) akcije i radi dobave sredstava za tu akciju...« (ibid. str. 538.)

To su sljedeće akcije: umorstvo Tonija Schlegela, pripremanje atentata na zgradu vojarne Žandarmerijskog puka u zagrebačkoj Branimirovoj ulici, te još neke.

\*\*\*

Bilo je to revolucionarno doba, stalno se naglašavalo: potrebno je sva ta junaštva opjevati i što prije stvoriti Pantheon narodnih žrtava i junaka utemeljitelja, poginulih ili stradalih radi ostvarenja božanskoga cilja – samostalne države Hrvatske.

Dakle, Nikolić prihvaća tek izrečeni izazov (jer te su ideje lebdjele u zraku i bile su iskazom dijela duha vremena) i ispunja svoju obvezu (hrvatskog književnika) s kojim se netom pozabavio Marko Čović, na ovaj način:

Uspomeni divnog mučenika Marka Hranilovića.  
Udivljenje i zahvalnost njegovoj Majci.

– Odkapajte, braćo, ljudi, odkapajte ovu raku,  
sin moj Marko pod tim humkom leži.  
Svijetlo moje u ovom crnom mraku;  
odkapajte, braćo, ljudi; odkapajte grob taj sveži!

Marko moj!

Je li Ti tvrda zemlja, sine,  
da l' od mraka Tebe bole oči?  
Reci, Marko, da me tuga mine,  
reci, srećo, pa ću mirna poći.

U blijedome uhu procvala je ruža.  
Na mladom se vratu ogrlica zlati;  
čini mi se: do nogu se pruža,  
nju će i nad grobom vidjeti Hrvati.

Oluja bijesna oko Tvoga groba,  
pa kako da plače Tvoja tužna mati?  
Sine, sine, srce moje, ni ti nisi plako,  
za Dom junak mrije, ta mi smo Hrvati!... itd.

Uočljiva je jedna neobična slučajnost. Na stranicama iste »primijenjene« antologije u kojoj je tiskana poezija okolnosti, kako je tzv. »prigodnu poeziju« nazvao Predrag Matvejević, ističući da je sam Goethe vjerovao i tvrdio da je sva poezija »prigodna«, nalazi se i pjesma ranije navođenog Stanka Vitkovića. I ona je posvećena onim neznanim junacima kojima Nezavisna Država Hrvatska duguje svoje postojanje.

Oni su naši:  
krv naše krvi,  
među nama prvi,  
naše zemje gruda.  
Leševi trunu njihovi svuda,  
i tu i tamo prijeko,  
daleko...  
Ovdje ih naše molitve prate,  
ovdje ih progoni mržnja i vika  
gavrana, što se nad strvinom jate,  
gmazova što su za par srebrnika  
izdali zemlju...  
S njima nas isti ciljevi vežu

- ko što smo jedne kolijevke čedo,  
ko što nas iste verige stežu -,  
s njima jedan šapćemo Credo:  
»Sve će to proći:  
oni su naši -  
oni će doći!«  
(Stanko Vitković, *Njima*)

Mnogi su pak izrečene preporuke shvatili na drukčiji način. Od proznih tekstova u kojima bi se mogla očitati politička zbilja u kontekstu očekivanog, možda prvo mjesto zauzima roman *Tamnica* Zlatka Milkovića (1942.), koja se kontekstualistički nadovezuje na knjigu *Liepa Plavka* Ante Pavelića, koju je ovaj sročio sedam ili osam godina ranije, tijekom zatočeništva u torinskom zatvoru, a koju je pisao očito s dvojakom nakanom: da ovjekovječi,

do tog časa, najspektakularniji pothvat svoga pokreta i njemu najodanijeg kadra te da unese i stanovitu zabunu u svjetsku politiku i u francuske sudske krugove.

U taj krug književnosti aktualizacije najbliže povijesti ulazi i roman *Hrast Mare* Švel Gamiršek.

\*\*\*

Mi zasad analiziramo paradigme i pokušavamo predočiti i shvatiti zašto su baš takve kakve jesu. Problem uzora i njihove svrhovitosti pogodovao je jednom očito moralističkom i prosvjetiteljskom konceptu kulture i umjetnosti koji se zbog ratnih prilika, hvala Bogu, nije uspio razviti do razine pravila u djelu niti jednog jedinog hrvatskog pisca.

Vinko Nikolić je i kasnije u nekoliko navrata pokušavao sročiti takve »antologije« čija je nakana bila jasno predočena u predgovorima. Imale su, naime, promičbeno-odgojnu ulogu.

Čovićeva ideja o novoj hrvatskoj književnosti kao ustaškoj književnosti mogla se ilustrirati različitim primjerima, ali očito trebala je pokazati da je bilo mnogo znanih i neznanih junaka i žrtava na čijim su žrtvama i leševima podignuta zdanje nove države. Zato i jest Vinko Nikolić u *Domovinu* uvrstio i *Ustašku pjesmu* koju je sročio poglavnik dr. Ante Pavelić, kao himnu ustaškoga pokreta (Puška puca, a top riče/ grmi kao grom,/ sad ustaša bojak bije / za hrvatski dom/ i navodi u bilježci da ju je »ispjevao Poglavnik 1931.«)

Zanimljivo bi bilo na jednom primjeru primijenjene poezije pokazati kako je spomenuta Pavelićeva pjesma i u okolnostima stroge ilegale i diktature kralja Aleksandra ipak bila poznata. Dokaz ovoj tvrdnji je vrlo jednostavan, a u smislu propagande neobično dragocjen. Kada današnji čitatelj pročita na 120. stranici spomenute antologije pjesmu *Ustaša* i ove stihove:

Štrik se njiše, vjetar leti,  
 Vije ga uz stup...  
 Mlad ustaša sad će mrijeti,  
 Dati život skup.  
 On je spreman život dati,  
 Za hrvatski dom,  
 I tiranu na put stati –  
 Dušmaninu svom!  
 Niti strepi, nit se plaši,  
 Hrabro čeka smrt!  
 Osvetit će njeg ustaši,  
 Dušmanina će strt!  
 Ustaši je štrik za slavu,  
 Slobode simbol,  
 Ponosno diže glavu  
 Ne zna što je bol!  
 Krvnik već se štrika maši  
 Meće petlju sad!  
 Al ustašu smrt ne straši,  
 Nit ga mori jad!  
 Neka rubi rusu glavu

Sinu hrvatskom!  
On će ginut sad na slavu  
Milom rodu svom!  
Zadnju svoju pjesmu vije  
Rodu hrvatskom,  
Njom pogađa krvopije,  
Ko iz neba grom!  
Zbogom, mila Domovino,  
I hrvatski rod  
Za te sin je poginuo,  
Nek te čuva Bog!!!

naći će dio objašnjenja koje je predočeno na sljedeći način: potpisom »Ustaša-mučenik Josip Begović«.

Spominjali smo silno isticanu želju (i potrebu) stvaranja nacionalne mitologije u kojoj bi dostojno, pa možda i predominantno, mjesto dobila ona inačica koju možemo nazvati ustaškom i to baš u duhu Čovićeve preporuke i ostalih »ideologa« koja će slijediti njegovu, i u pisanju poslušno i neinventivno, ponuđenu receptura za narodno vrijednu književnost.

Odakle razlog da pjesnik, koji nije poznat po svojim priložima u književnim glasilima, mora nositi uz ime epitet »ustaša–mučenik«?

Potrebno je »sjesti« u vremeplov i vratiti se u daleku 1934. kada je 19. ožujka u Beogradu pred Sudom za zaštitu države otvorena parnica protiv »hrvatskih ustaša Josipa Begovića, Petra Oreba i Antuna Podgorelca. Senatu je predsjedovao dr. Ljubomir Arnerić, a Vijeće su činili: Dragutin Bubanj, Vukajlović, Baljić, Gradnik (Alojz Gradnik bio je čuveni slovenski pjesnik i kao Slovenac sudio je uvijek kao 'nepristrana' osoba u kaznenim postupcima protiv hrvatskih nacionalista, ponekad i protiv komunista. Tako je sudio i srpskog pjesnika-komunistu Oskara Daviča, koji mu tri godine robije nije nikada oprostio). O tome mi je osobno pričao tridesetak godina kasnije (op. B.D.) Vičar i Vladimir Margetić, a tužitelj je bio Đerman Đadrov.

Josip Begović bijaše slušatelj šumarstva u Zagrebu, a Oreb i Podgorelec bijahu radnici.

Begović je proglašen krivim što je 1933. postao i do svoga uhićenja ostao članom udruženja Ustaša; zatim što je »Petra Oreba doveo 16. prosinca godine 1933. u špalir na Jelačićevom trgu, gdje je stajao tik uz Oreba, držeći uvis skije, koje su bile Orebu znak za pravac bijega poslije izvršenog atentata«, napokon zato, što je »Oreba podstrekivao, da baci bombu na Markovu trgu 16. prosinca na večer, ili da ujutro 17. prosinca izvrši atentat na kralja Aleksandra kada će doći u zagrebačku crkvu na 'blagodarjenje'...

...Protiv osude državnog suda nije se moglo prizvati na više sudište, kako se prizivalo protiv osude sudbenoga stola. Tako je osuda od 28. ožujka 1934. odmah postala izvršna, samo je kralj mogao smrtnu kaznu zamijeniti kojom drugom kaznom. Kralj je pomilovao Podgorelca, pretvorivši mu smrtnu kaznu u doživotnu robiju. Naprotiv je kralj odbio pomilovanje Petra Oreba i Josipa Begovića, koje su u Beogradu objesili 12. svibnja 1934.« (Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992., str. 537.–538.)

Ljudski značaj odjednom je predočen kao pjesnički primjer, k tome još i kao tematski antologijski prilog. Primjer iz suvremene hrvatske povijesti je tako, u književnom smislu posve nekonvencionalno, postao mjerom određenja društvene, a ujedno i književne vrijednosti.

Na tom posve spornom i možda u »revolucionarnim« okvirima objašnjivom načelu, sastavljač je odabrao i pjesmu *Balada o krvi sedmorice* Vladimira Jurčića. To je stihovana



evokacija na temu tzv. senjskih žrtava, kada je 9. svibnja 1937. godine od metaka žandara palo sedam nevinih seljaka »hrvatskih-mučenika« (Katica Tonković, Tomo Nikšić, Nikola Bevandić, Marko Smolčić, Franjo Jelača, Jakov Milković i Perko Frković).

Nikada dosta čuda u jednoj, u književnom smislu, nimalo izuzetnoj knjizi, ali koju valja čitati na način ponešto drukčiji od načina na koji smo primjerice čitali antologiju *Između dva rata*.

U *Domovini* na str. 230 otisnuta je i pjesma *Drina*, a potpisao ju je H. Grabčanović Mustafa, sa završnom kiticom:

Tutnji Drina...Dragi pobratime,  
Bosna više nije sirotica,  
uskršlo je hrvatsko nam ime:  
sad je Drina hrvatska granica!...

Ako je već riječ bila upućena Muslimanima koji su se osjećali Hrvatima ili su Hrvatskoj bili lojalni, mjesto se trebalo ponuditi Salihu Aliću ili barem jednome od braće Dizdar (prije starijem, ali i slabijem pjesniku).

Premda je Pavelićeva teza o Muslimanima kao cvijetu hrvatskoga naroda bila službeni stav, očito je sastavljač bio spremniji prihvatiti konvencionalniji i književnim vrijednostima bliži kriterij.

Znalci folklor a i formula, na kojima počiva i sa čime se hrani narodna poezija, znaju da je partizanska pjesma *Na Kordunu grob do groba* zapravo pučka inačica *Stabat Mater* i osjetit će začudnu sličnost kada na Hvaru čuju pjevanje *Muke Isukrstove*. Oni koji poznaju hrvatsku ratnu pučku liriku ustvrdili su da se varijanta ove pjesme prvo pojavila na hrvatskoj strani, a u ovoj antologiji tema groba varira se i u pjesmi Zvonka Kuhara *Uzdasi nad grudama hrvatskih mučenika* u kojoj čitamo i ove stihove:

Grob do groba, grob do groba,  
Koliko ih, Bože ima.  
Grob do groba, grob do groba  
vazda naše rage prima. (str. 264.)

Dozvolit ću si književno-povijesnu digresiju. U tom času Jure Kaštelan je već napisao ili piše poemu *Tifusari* u kojoj se susrećemo s jednim, očito opsesivnim, motivom hrvatske ratne poezije:

Brojim stope na bijelu snijegu. Smrt do smrti.  
Smrt su stope moje.  
Smrt do smrti. Smrt do smrti.  
Smrt su stope moje.  
Svaka ide svome grobu  
ko izvori  
svome  
moru.  
Svaka ide svome grobu.

Ideološke premise koje je oblikovao Ivan Oršanić, a razradio Stanko Vitković pola godine ranije, provjerio je Cvite Škarpa i pokazao da se na njihovim zasadama može stihovati. Primjer ne može prerasti okvire udvorničke poezije, a razloge uvrštavanja njegove pjesme *Poglavnik* ne smijemo poistovjetiti sa zadovoljavanjem književno-estetskih kriterija, nego ih treba shvatiti dokazom i potvrdom matrice koja je najpogodnija za iskazivanje općih

mjesta koja i onako tvore svaku političku ideologiju kao oblik agresivne retorike koja se želi prepoznati isključivo u okvirima vlastiti praslike.

Tu valja potražiti korijene uzroka, a to što pjesnik Cvite Škarpa nije poslije rata mogao godinama na drukčiji način zarađivati kruh osim kao anonimni verifikator u Leksikografskom zavodu je društvena činjenica, a njihov suodnos vrlo jasno iskazuje dvostrukost izmjena kriterija i način da se u estetskome smislu loša pjesma kažnjava kao izopačeni čin.

U oba slučaja književnost je dovedena u pitanje, a u drugome nešto što gotovo nije niti steklo status književne, a kamoli pjesničke činjenice, biva povodom za osvetu i retoriziju.

No uza sve to, Škarpina je pjesma ne samo kao čin simptomatična, ona je po svojoj značenjskoj strukturi istodobno paradigmatična.

Pjesma *Poglavnik* slijedi trag citiranih preporuka te ispunjava niz idejno promidžbenih preporuka, ali u isti mah ne postiže nikakv umjetnički rezultat.

Evo kako Cvite Škarpa slijedi ponuđenu matricu:

1. u Hrvatsku je Poglavnik stigao u najtežem trenutku vođen Božjom providnošću i tako je Hrvatska bila spašena;

2. nije mario za svoj život, jer od svega veća Mati mu je bila Hrvatska i njezina sloboda;

3. sve lijepo i dobro te svete i napaćene Hrvatske nosio je u svojoj duši i bio je spreman u tren srušiti sve ono što je dovelo do njezina ropstva;

4. to je činio »pun vjere u sebe«;

5. sve srušeno prije mnogo vjekova ponovo je sagrađeno

»Duh prošlosti naše, što imaše moći

Da podigne zide nekadašnjeg hrama

Još uvijek živi...«

i s nama trijumfira, a on snažno čekićem udara nove temelje i

6. nagovara nas da ne pokleknemo, jer nam je vjera čvrsta itd.

Svega stranicu dalje, mnogo mlađi, a pokazat će se talentiraniji i nesretniji, Jakša Ercegović pjeva da nam je Bog poslao

»Njeg – Pobjednika,

pred pobjedničkom četom sa Gvozda, Rakovice, Sibirja, Senja

uskrslih junaka.

da nam donese Mir, čedo svojih i naših boli čedo.«

Zna se što se zbilo na Gvozdu, također ni Rakovica nije povijesna nepoznanica, značenje senjskih žrtava netom spomenusmo, a sada odnekud im se pridružio i Sibirj, neveliko selo pokraj Slavenskog Broda.

Opet je književna riječ došla do praga određenoga povijesnog događaja i kolektivne identifikacije žrtava koje su ugrađene u temelje nove države. Priča o gradnji Skadra se ponavlja. Uspjeha nema bez žrtava, a bez žrtava nema spomena ni osjećanja vrijednosti narodne slobode!

Naime, u Sibirju nedaleko Slavenskog Broda u veljači 1935. žandari iz pušaka i strojnica poubijaše sljedeće hrvatske seljake: Petra Topalovića, Antu Ercegovića, Ivu Jankovića, Ivu Katalinića, Đuru Štimca, Matu Peića, Stipu Gunčevića, Antu Perkovića, Mirka Mileca, Ivana Martića, Stipu Mirkovića, Tomu Vargića, Ivana i Franju Berevkovića. Zločin treba iskoristiti u promičbene svrhe, riječ je o visokoj koncentraciji nacionalnih emocija.

U tom nadmetanju kolo će voditi »mali« pisci te poneki »junoša«, nadajući se da će tako lakše steći mjesto u nacionalno neupitnoj književnosti.

August Đarmati krenut će u svom pjesmotvoru putem klišeja i općih mjesta povijesne ili psihološke identifikacije.

Uposlit će na tom zadatku kneza Borna i njegova parnjaka, panonskog kneza Ljudevita Posavskog, koji »kao svjedok naših starih pređa« razbija snažno »ko udarcem malja«

Tragediju tešku sa Petrove gore,  
Stojiš čvrsto kao neprobojna brana,  
Kao svijetla strana povijesti usred mraka,  
kao izdanak žrtve mrtvih Frankopana,  
Ko potomak hrabrih sigetskih junaka.«  
August Đarmati, *Graditelju nove Hrvatske*,  
*Poglavniku dr. Anti Paveliću* (ibid. str. 305.)

Ovaj idejni radikalizam nije bio a priori obveza književnosti. To ponovno pokazuje Vinko Nikolić koji je u tekstu *Ustaško poglavlje hrvatskog rodoljubnog pjesništva*, a koji se prvi put pojavljuje kao predgovor knjizi *Lovori*, napisao je i ovo:

»Zato je pretpostavka o rodoljubnoj književnosti, kao neizbježno usmjerenoj, posve pogrešno postavljena, pa je iz nje izveden i posve pogrešan zaključak. Nisu, naime, u pitanju sadržaji sami po sebi, nego je u pitanju ljudski osjećaj, kao pokretač svih naših unutarnjih bogatstava. Nije u pitanju izbor sadržaja, nego pjesnik–stvaralac, njegov dar, njegova izražajna obuhvatnost i snaga izražaja. To znači: svaki sadržaj, po nadahnuću sazreo u duši istinskog pjesnika, donesen snagom najviših izražajnih mogućnosti, može biti umjetnina. Da stvar postavimo još jasnije: nije danas za našu hrvatsku književnost u pitanju nacionalni, ustaški sadržaj, nego je u pitanju nacionalna, nacionalistička, ustaška duša.

Po toj nacionalističkoj, ustaškoj duši dobit ćemo i ustašku književnost. Točnije: tek, kad dobijemo ustašku dušu imat ćemo i ustašku književnost. Ustaška književnost ne će moći ostati daleko, izvan ili iznad suvremene ustaške stvarnosti, nego će ta ustaška duša, uztalasila suvremenom stvarnošću, koju ona duboko u sebi proživljava, kao djelatni dio borbe, zadržati, i njezine će strune odzvanjati ustaškim sadržajima.« (ibid. str. 71.–72.)

Vidjeli smo da Nikolić ne inzistira na aktualnosti, inteligentan je i literano iskusan, pa s razlogom predmijeva da može doći do prevlasti rodoljubnih sadržaja u kojima tema uopće neće paziti na ostvarenja, uvjerena da ima unaprijed stečeni imunitet. To ne znači da neki i dalje nisu inzistirali na vrlinama, ma koliko one bile neodređene ili reducirane na okvire klišeja.

Alister Hamilton na jednome mjestu navodi slučaj znamenitoga pjesnika i budućeg nobelovca V. H. Audena koji se komentirajući svoje pjesničko djelo odmiče, pa gotovo i odriče svoje knjige *The Orators* u kojoj je izrazio nesuzdržano divljenje Heroju, tvrdeći da je bio na putu koji bi ga tijekom jedne, najviše dvije godine doveo do situacije kada bi mogao biti samo fašist.

Ovakav elitistički koncept umjetnosti nije bio prikladan za Hrvatsku, uoči ili tijekom drugog svjetskog rata.

Kult heroja je razvijen početkom stoljeća (Nazor, Tresić-Pavičić), uoči prvog svjetskog rata, a u nj će kao nova komponenta ući »kosovska« opsesija i fascinacija ideologijom »majke Jugovića«, pojavit će se »jugoslavenska revolucionarna omladina«, ali on nije dobio, ono što je u svim drugim sredinama bilo neminovno, nezakonitog brata zvanog »prezир prema masama«.

Heraj klistes bit će zamijenjen vođom na kojeg se vrlo uporno i nimalo vidovito poziva Ivan Oršanić, jedan od onih koji će među prvima prekinuti s Pavelićem, valjda zato što je u međuvremenu pročitao satiru *Vođa*, srpskog pisca Radoja Domanovića (sic).

»Nužno je spoznati, da nema toga naroda, te zajednice, te države, koja bi se opametia snagom otmjena dokaza. Samo u opasnostima, strahu, velikom uzbuđenju, kada kuća gori shvaćaju se dokazi, istine i spoznaje. Prosječan čovjek je biće, kojemu se u normalnim vremenima ne može ništa dokazati, kojega se ne da uvući ni u kakvo duboko proživljavanje, ni do kakvih velikih istina, pogotovo onda, ako živi u blatu dobroga života – jer čemu to? Teško narodima, koji žive samo i isključivo na mudrosti i sposobnosti prosječnog čovjeka!« (ibid., str. 136.)

Receptura postoji, nije doduše jasno izražena i nitko se ne usuđuje ponuditi obrazac oblikovan u nekom djelu suvremene književnosti. Iznimka je jedino Mile Budak, ali ni u njegovu djelu, osim otkrića tla i krvi, ne ulazi se dublje u analizu umjetničke strukture. Više se pažnje posvećuje simbolima među kojima je ognjište i obiteljska zajednica u središtu...

Nitko to nije pokušao, ali zacijelo bi čitanje Budakova književnog djela (onog s ličkom tematikom) u ključu socioloških postavki Dinka Tomašića, a posebice njegova izvrsnog i lucidnog eseja *Plemenska kultura i njeni današnji ostaci* donijelo neočekivane plodove i pokazalo bi mnogo toga što bi trebalo uvijek imati na umu, pri bilo kojoj kulturološkoj stratigrafiji ili povijesti svih društvenih pokreta i na hrvatskoj strani.

Kao i uvijek u sličnim prevratnim prilikama poziva se Oršanić na jedinstvo, ali čim se prelazi na konkretizaciju ili primjenu intelektualnog modela izbor se sužuje.

U redovima pisaca koji su duhovno oblikovani u katoličkim organizacijama (Križari, Domagojevci ili Orlovi) uočljiva je osobna strogost, odgovornost i sklonost askezi.

\*\*\*

Kada je izašao prvi broj *Plave revije* u novoj državi (bilo je to u listopadu 1941.), uvodnik je potpisao Oršanić, a sljedeći tekst *Naš zadatak* potpisao je Revijin urednik Janko Skrbinić.

Uvodničar je podsjetio na neke činjenice koje je i danas vrijedno ponoviti, jer djelimice su objašnjenja opće klime i situacije koju je trebalo, što je moguće brže, idejno razbistriti.

»Mogu književnici, glazbenici, učitelji, profesori i svi intelektualci uviđati, da bi dobro bilo, da mi kao država budemo razvijeni jednako ostalim razvijenim državama, ali ako u njima ne gori snažna svijest i volja, da to oni učine u svakom svom dnevnom djelu, onda se neće ništa postići.

Mi jedva možemo očekivati od našeg starijeg pokoljenja da bi osjetilo ovu dinamiku volje, ali na ustaškoj mladeži leži povijesna odgovornost, da je ona daje. Može se, doduše pitati, a čemu se mi napinjemo previše u postizavanju razvijenosti, kad bi sad u svojoj državi mogli lijepo i udobno živjeti bez velikog naprezanja...

...Ustaše su uviđali, da se zanovijetanjem i defetizmom ne će stvoriti država, kao što i danas znaju, da se dalje može ići samo davanjem svih svojih snaga, koje izviru iz beskrajne volje i goleme svijesti, da država Hrvatska mora nastati i mora jaka biti.

Ovakvu ustašku svijest i volju mora razviti u sebi sva naša mlada intelektualna mladež, što njoj zapravo nije ne samo nemoguće, nego ni teško, jer je u njoj ta svijest i ta volja već rođena u radu za stvaranje države Hrvatske. Danas joj treba davati samo sve djelotvornije

oblike i što jaču usmjerenost u pozitivnom pravcu, u pravcu stvaranja najšire moralne, kulturne, privredne i vojničke snage hrvatskog naroda i države Hrvatske.« (Ivan Oršanić, uvodnik, *Plava Revija*, II/1941., br. 1, 1941.)

Staro je trebalo otpisati (ne suviše radikalno, to smo već vidjeli), ali ipak je nagovješteno da će postojati stanoviti okviri unutar kojih će se oblikovati nova umjetnost, zadaci te nove umjetnosti su jasni, ali o načinu na koji bi se oni mogli ostvariti nije rečena niti riječ. Metoda udvaranja mladima dobro je poznata.

Govorilo se i pisalo u programatskim tekstovima o obvezi stvaranja novog čovjeka (Vinko Nikolić, *Za novu Hrvatsku—nova književnost, Nacionalni zadatci književnosti*, str. 34.). U tom velikom i svetom poslu književnost mora ispuniti nade u nju usmjerene. Neki su stvaratelji u sličnim okolnostima takve potrebe jasnije formulirali. Premda o tome nigdje nema ni riječi, sporan je europski nihilizam koji traje već više od pola vijeka, a koji se našim ideolozima predstavlja kao pesimizam i bitka za ljudske duše.

Istodobno nigdje poblizjeg određenja novog čovjeka. On je u jednom trenutku seljak, u drugom radnik, u trećem ratnik, ali koji su im ciljevi te jesu li im uopće zajednički nije jasno. Pitanje je utoliko nejasnije jer ćemo uskoro saznati da hrvatska književnost treba na neko vrijeme napustiti okvire svjetske povijesti te da se ne treba opterećivati njome dok postoje nacionalni zadaci koji su, ma kolikogod bili posebni, samo dio jedne planetarne mehanike koja upravlja kozmosom ideja.

Čini se nimalo slučajno da 1943. u prosvjetno-političkoj knjižnici Matice hrvatske izlazi knjiga Wilhelma E. Muehlmanna *Rat i mir. Uvođenje u političku etnologiju*. Hrvatska se u trenutku svog državnog osamostaljenja našla u novim okolnostima, koje su se pod svaku cijenu željele prikazati kao da su same po sebi prednost. Tu je situaciju spomenuti antropolog, koji je pisao u skladu temeljnih rasnih doktrina, odredio tako da ju je poistovjetio s borbenim moralom unutar tvrđave.

»U te momente ponajprije spada jasno razlikovanje prijatelja od neprijatelja. Ova formula izgleda laka – ali, zar je doista tako lako prosuditi koje nas sile jačaju, a koje uništavaju? Tvrđava se nalazi u totalnom ratu, gdje se vodi borba svakovrsnim oružjem: tehničkim, gospodarskim, duhovnim, otrovnim i neotrovnim, prikrivenim i neprikrivenim. Ali sve ovisi o jasnom spoznavanju korisnoga i škodljivog. Rat je također totalan ukoliko, budući da se u njemu primjenjuju sve vrste taktike, pa i mučki prepad. Danas je jedno od najglavnijih oružja promičba, koja je u taktičkom govoru pokušaj da se u neprijateljskim redovima posiju elementi koji slabe, kako bi se time doveo front do oslabljenja. Francuska aristokracija od god. 1789. bila je već iznutra oslabljena onim istim Rousseauovim tezama o dobroti ljudske prirode, koje su se njegovom političkom djelovanju kasnije za vrijeme revolucije tako strahovito okrenule protiv njih samih.

I njemačko je građanstvo od god. 1918. bilo smekšano liberalnim i demokratskim nazorima, koji su se po svojim marksističkim i komunističkim posljedicama okrenuli protiv njega samoga. – Tu dakle, u vlastitom taboru, postoji neprijatelj već mnogo ranije nego što je bio zapažen (U tome je veliko opravdanje izraza »bodežom u leđa« za prevrat 1918.).

Nejasnoću o tome, gdje je neprijatelj, treba smatrati u funkcionalnom pogledu gotovo izdajstvom. Iz toga proizlazi, da je nužno izoštriti politički sud.

Što se tiče ponašanja unutar tvrđave vriedi, da se ona može oduprijeti obsjedanju samo uz najjaču organizaciju sviju sila. To ujedno znači i zahtjev za najvišom stegom u unutarnjim rješavanjima duhovnih sukoba.« (Wilhelm E. Muehlmann, *Rat i mir*, str. 220.)

Autor zatim otkriva da je bojovno ne može odagnati iz zajednice jer se cijeli niz izraza, čak i u građanskom društvu, izvlači iz riznice ratne terminologije i prakse, ali isto tako smatra da se taj princip apogonosti ne može tolerirati u tvrdavi koju opsjedaju.

Uvjeren sam da je ovo djelo prevedeno zato što se nije našao hrvatski autor sposoban i spreman nešto slično napisati. Možda je to mogao biti dr. Julije Makanec, ali ni on nije bio spreman otići tako daleko. Ipak, ne znači da nismo imali glava koje nisu o svemu tome razmišljali i prije no što je uspostavljena NDH.

Danas je taj autor posve zaboravljen pa stoga koristim priliku da navedem što je o svim tim procesima nove svjetske ideologizacije i politizacije pisao 1938. u *Hrvatskom kolu* u kompetentnom eseju *Rat ideologija*.

Dr. Vinko Krišković je tada naveo sve okolnosti ondašnjih političkih i ideoloških doktrina, a njegove analize komunizma, fašizma i nacionalsocijalizma bile su u cijelosti kompetentne, ali u njegovim spisima nije bilo one iscjeliteljske mudrosti koja bi zadovoljila mlade suradnike *Omladine* i *Hrvatske revije*, časopisa kojeg je također izdavala *Matica hrvatska*.

Krišković počinje opisom porijekla i značenja pojma ideologija i dolazi do zaključka kako je to postao ključni termin svega što se bavi politikom. Za Kriškovića je danas ideologija »skup suvislih ideja o svrhama države i društva, i načina kako će ih postići.« (Vinko Krišković, *Rat ideologija, Hrvatsko kolo*, knj. XIX, Zagreb, 1938, str. 4.)

U sklopu sustavne i lucidne analize posebnu će pažnju posvetiti komunizmu, fašizmu i nacionalsocijalizmu o kojima je napisao:« Konačno nam je ogledati njemački nacizam, koji je kao i talijanski fašizam izgrađen na sličnoj, a opet različitoj filozofiji. Jezgra njegove vjere nije apstraktna nacija, nego fizička rasa arijskog tipa, zamišljena kao najveće blago čiste kulture i pravog napretka. Iz te vjere izlazi osobito isticanje fizičkog nasljedstva i važnost plemena i podrijetla... A posljedak mu je sustav totalitaran, jer takav novi svijet može nastati samo pod naučnim vodstvom i prinudnom jednoličnošću. Stoga ne samo jedan 'Reich', nego i jedna rasa i jedna vjera. To je totalitarno shvaćanje samo nastavak nauke Hegela i Marksa, koji su na državu i klasu prenijeli svojstva, što ih je njemački romantički pokret oko Rajne nekad davao 'Volku'. 'Volk' je narod, koji ima ličnost; on je neki duh, neko lice iznad duha i lica njegovih sinova; on pjeva svoje 'Volkrecht' i izgrađuje svoj 'Volksstaat'...

...Ta je stranka postala opće pribježište u jadu i nevolji, žarište svega života. Stranačka vjera razvila se u opći 'Weltanschauung', gledanje na svijet, jer će stranka svojim pristašama namaknuti cijelu napravu života,... Kad stranka postane tako totalitarna, na kraju ima mjesta samo za jednu. A kad jedna totalna stranka dobije svu vlast, država postaje 'totalitarna', bude podanica i igračka jedne stranke.« (ibid. str. 18.–19.)

Uza svu svoju razumnu analizu i promašenu prognozu da nikome, ipak, rat nije cilj, ali ipak piše: »Fašizam ne vjeruje, kaže Mussolini, ni u mogućnost ni u korist vječnog mira, samo rat dovodi do najveće napetosti ljudske energije i udara biljeg plemenitosti na narod, koji ima srca, da se u njem ogleda. U vječnom ratovanju, kaže Hitler, čovječanstvo je postalo veliko; u vječnom miru bilo bi čovječanstvo uništeno.« (ibid. str. 22.)

Uza svu opreznost i nesklonost da bude zloguki prorok, Krišković će svoj vrsni esej završiti riječima koje, očito, nisu imale odjeka: »Evropom biju vjetrovi ideologija, što se na boj dižu. Možda su prethodnici rata, možda će prije nego svoju jadinu izjadaju stati, a možda će ih zdrava pamet, razbor, razum i čovječstvo stišati, kao onaj Sofoklov strašni vjetar, što se je prolomio i ušutkao mrmor uzburkanog Okeana.« (Ibid., str. 24.)

To nije bilo prihvaćeno. Ideolozi nove države možda i nisu bili za rat, ali državu je rat omogućio, oni se njegove dinamike nisu mogli tako lako osloboditi, premda su u tom ratu i sami bili velike žrtve i oni, a posebice država za koju su se borili.

Od Muehlmanna i njegove knjige nije se mogao očekivati spas, ali je mogao mnogo toga primitivnog što je u toj bici isplivalo na površinu sofisticirati, a to je već bilo nužno. Komparativna etnologija pružala je spas koji ideologija više nije mogla udijeliti.

»Razračunavanja u obliku diskusije, u starom liberalnom smislu, dovode do bezkrajnosti, kako to iz iskustva znamo, te predstavljaju tipične neodlučne borbe, dok borbe u obliku konkurencije dovode do anarhije. Naprotiv, rješavanje sporova u obliku natjecanja moglo bi biti plodonosnim i jačajućim za dielove kao i za cjelinu. Nije ovdje riječ o umjetničkom i čisto književnom ponovnom oživljavanju rano indoeuropskog duha – ne, već o tome, da utjecaj mora poći tihim postojanim putem pravog obrazovanja, ako treba da postane sastavnim dielom političkog obrazovanja.« (Muehlmann, *ibid.* str. 221.)

Kada se pogleda s kakvim su se problemima, a osobito glede teze o usahllosti društva kojima su kao građani pripadali, suočavali sljedbenici L'Action Francaise ili pak pojedinci koji su intrigantno koristili neke elemente svoje biografije i ugrađivali ih u sustav društvenih ideala ili ih negirali, onda su ciljevi s kojima se bakću stvarni, kao i priučeni ideolozi, neposredno po uspostavi NDH, jednostavni, prepoznatljivi i utoliko očito nimalo bliski problemu koji se počeo sve više prepoznavati i činiti sve teže rješivim.

I dok se u slučaju starih i razvijenih društava moglo govoriti o svjesnom suprostavljanju dekadenciji, u nas se od književnika i njihova stvaranja tražilo da »budu vjerna i odana djeca svoje Zemlje; nek osjećaju s njom, nek žive s njom, neka srću snagu u dodiru s njome; nek doživljavaju krvave bolove njezina rađanja u novi i vječni život...« (Vinko Nikolić, *Nacionalni zadaci...*, str. 14.)

Nikako se ne može izaći iz kruga eufemizama. Umjesto da se jednostavno rekne: – rat je– i da se potom preciziraju njegove značajke, piše se usred 1944. o hrvatskoj književnosti koja stenje u ratnim okolnostima ovako: »Bit će ta djela odraz vječnih ideala ovoga maloga naroda, koji herojski proživljava jezovitu tragediju, u kojoj bi podlegao i mnogo veći narod.« (*ibid.* str. 14.)

Rat je na prvo mjesto istakao ratnika, ali još nije tema književnosti NDH, ona je još uvijek zaokupljena junacima i žrtvama, a ne pobjediteljima ili ne daj Bože pobijeđenima. To su pokazale navedene pjesme, a junak drugoga kova, očito ratnik, ostao je prepušten mašti pučkoga rapsoda, a ne tumaču mitskih energija ili vještom, uvjerljivom, i u književnom smislu pouzdanom svjedoku.

Možda je najočitiji vojnik toga razdoblja bio Jure Francetić, čija je vrijednost porasla junačkom smrću. Gubi se junak, a slavi junaštvo; vodi se moderni rat, a zagovaraju se ideje starih neraščišćenih računana.

Pokušao je propjevati samo pučki rapsod, ali gusle i deseterac uz njihovu pratnju nisu govorile o onome što se doista zbilo, »pjevači priča« bugarili su o nečem prošlom, što se doduše ponavlja, ali mijenja okolnosti i obličje.

Ono o čemu se moralo pisati i svjedočiti nije bilo ono što je moglo samo po sebi predstavljati izazovnu književnu temu. To nikome nije bilo jasno.

\*\*\*

Bio je to trenutak kada se u svijetu pokušavao uspostaviti novi poredak, a i u Hrvatskoj svi spomenuti ideolozi priželjkivali su novi poredak, ali to nisu mogli jasno reći. Ono što su o

državi i njenom Poglavniku u izbjeglištvu napisali Ivan Oršanić i Dido Kvaternik imalo je vrijednost jedne spoznaje koja je tada mogla koristiti samo povjesničarima.

Ako pogledamo kakvu su radikalnu poziciju odabrali oni malobrojni europski intelektualci koji su zagovarali elitu vlasti, snagu pokreta i ideju totalne pobjede novoga nad starim polutokratskim svijetom, onda nam smrti Drieu dela Rochea ili ponašanje Ferdinanda Cellinea i inih predstavljaju konzekkvenciju osobnog radikalnog izbora, a ne posljedicu razočaranja u vođe koji su ih izdali.

Krivnja koja je u svibnju 1945. pala na leđa Poglavnika samo je potvrdila njegovu nesposobnost da shvati gdje se nalazi njegov narod, ali valja biti na čistu – sve optužbe dojučerašnjih njegovih odanih suradnika nisu išle samo na njegov teret. Svi oni su zaboravljali da se nešto moglo poduzeti, ali ipak ideja i praksa zlodjela nije silazila s pozornice.

Uskoro je i najvjernijima bilo jasno da režim koji proizvodi strah u puku, a sije nesigurnost u vlastitim redovima ne samo da nije zdrav nego i ne može očekivati nikakvu drugu žetvu od vlastite propasti. Umorstva Lorkovića, Vokića, Farolfija, Karamarka i drugih pokazuju da se malo tko pokušao zamisliti nad činjenicom da se nesposobnost prikriva rigidnošću očajničke osvetoljubivosti.

Vojni poraz NDH bio je istodobno posvemašnji građanski poraz, svjestan politički harakiri koji je omogućio pobjednicima da se ono što su u redovima najokorjelijih nacionalista potirali (bio je to duh građanstva, legalnosti i zdrave pameti) uništi jednim brahijalnim potezom onih koji su stigli iz šuma.

Krhke intelektualne međunarodne veze poslije završetka rata nisu služile nikome i ničemu. Iako su hrvatski pisci sudjelovali na sastancima Europskih pisaca u Weimaru, a čini mi se potom i u Beču, upravo zbog ove, u temelju državne ideologije instalirane uskogrudne provincijalnosti, nije se ni poslije završetka rata uspjelo iskoristiti, što se neki pisci iz drugih zemalja ipak uspjeli (primjerice Rumunj Horia i drugi).

Poznato je da su Francuzi ubili Roberta Brasillaca, da se Drieu de la Rochelle ubio, da je Montherand živio u izolaciji, ali ne protiveći se okupatoru, da je Francois Mauriac igrao igru koja se mogla smatrati suradničkom, a Marcel Jouhandeau ili pak Cocteau surađivali su pružajući, ne Francuskoj kao ideji već konkretnom ostatku jedne države, stvarnu mogućnost da prođe sa što manje rana i žrtava.

Nitko od tadašnjih hrvatskih pisaca nije bio sretan zbog toga što je u njegovoj domovini cvao državni terorizam, ali je isto tako očito da se nisu mogli osvrnuti oko sebe i jasno i glasno reći: mi smo u ratu i naš dom gori...

Nisam siguran da su hrvatski pisci koji su se našli u Weimaru uspjeli išta shvatiti od suptilne igre spašavanja kulturnih tekovina, ali i jedne vizije svijeta koji se suprostavljao plutokraciji.

Očito provincijalizam i lažno čistunstvo koje se temeljilo na apsolutnom pomanjkanju umjetničkog i stvaralačkog samopouzdanja, u cijelu su gorku priču koja je slijedila unijeli toliko nereda da su se čak i u vremenima emigracije, dok su sve zemlje istočnog bloka imale svoje predstavnike u PEN-u, u njegovoj vrlo djelatnoj sekciji »pisaca u egzilu«, Hrvati su se i takve nedjelatne, korumpirane, ali ponekad ipak korisne institucije pribojavali i tako nesvjesno potvrđivali predrasude Zapada – da smo narod koji je svjesno izabrao poziciju sumnjivih i nepopravljivih.

O ratu kao stanju europskog duha nitko nije govorio ni razmišljao sve dok se odvijao na razini graničarske slave i pozivanja na povijesti iz doba antemuralea, a kada je prerastao deseteračke okvire nitko više nije o njemu mogao ni beknuti.



Ipak, Hrvatsku se moglo braniti na različite načine, čini se da se ta bitka mogla bolje voditi na području umjetnosti i kulture, premda su kultura i umjetnost bile same po sebi snažnije oružje od ustaškog, ali i komunističkog totalitarizma, iako je i u jednom i u drugom taboru bilo vrsnih pera koja se u biti i nisu odricala svoga hrvatstva.

O ratu za Hrvatsku nisam nigdje uspio pročitati niti jedan redak koji bi govorio o njemu drukčije.

Siva knjiga to nije mogla niti htjela, a kada se pogledala književna produkcije tijekom rata, osim nekoliko novela mladih autora te pokoje reportaže s bojišta (u redovima malobrojnih reportera otkrivamo i tri pisca: Ivana Softu, Ivu Balentovića i tada književnog poletarca Ivana Kušana), nigdje nikakva svjedočenja o onome što se doista zbivalo.

Sve je to utoliko čudnije kada se zna da je bilo žrtava, da se o mnogima znalo sve, a ipak eto primjera pogibije Dražena Panjkote o kojem se govori i piše kao o nesreći, tragediji, ali ništa o okolnostima u kojima je ubijen i tko ga je ubio.

Nitko nije pokazao kada se i kako ideja viteškog rata srozala na prljavi rat, a o junacima i karizmatičkim ličnostima nitko nije pisao osim diletanata koji su u duhu narodne poezije pokušavali opjevati rat kao fenomen, osobito blizak deseteračkoj svijesti.

Svem tome nažalost treba, makar i prekasno, posvetiti nešto više prostora, jer malo se toga promijenilo posljednjih pedeset godina, pa zaključak i danas može biti koristan. Ubijalo se zbog istih razloga, s nešto manje savršenim oružjem, ali ni od onog starog, na Balkanu toliko puta provjerenog nije se, ni u onom kao i u ovom ratu, odustajalo.

O tom duhu svjedoče neke knjižice u koje se, na temelju iznesenih ideja, više vjerovalo negoli u bilo kakav savez europskog duha. Deseteračka muza se uvijek u nas glasa kada pamet realpolitike ne funkcionira.

\*\*\*

Malo koji narod je imao Ernesta Jungera, pisca besprijekorne ratničke prošlosti tako iskreno zaokupljena analizom europskog nihilizma koji je napisao roman *Radnik* još prije početka drugog svjetskog rata, kako bi u njemu govorio o novom čovjeku koji svoju slobodu ostvaruje u »herojskom realizmu« u kojem je radna država i njezina totalnost jedini mogući prostor ostvarenja tih želja.

Možda je jedini o nečem sličnom mogao pisati i razmišljati dr. Milan Šufflay, ali njega su, znajući mu vrijednost, neprijatelji pravovremeno ubili. Zna se koliko je pisao i objelodanjivao Mile Budak, ali o ratu u kojem je i sam bio značajan sudionik nije napisao ni riječ...

Umorena očekivanjem, lažnim trudnoćama i zakašnjelim trudovima, Hrvatska je patila jer je bila svjesna ne samo da nije uspjela stvoriti novi identitet već je i stari uništila. Novi ideokrati osjetili su potrebu da razvijaju i podržavaju tu letargiju. Zato su bacili kost mladima, ali je ni oni nisu suviše oduševljeno prihvatili.

Naime, iako ima mnogo ideološki obojenih članaka napisanih tih ratnih godina, preporučenim i ponuđenim idejama u književnim tekstovima nema traga.

Ne nalazeći primjer u koji se valja ugledati, krenulo se negativnim određenjem, naime popisom onoga što imamo i što nam od postojećeg više nije potrebno.

Najeksplicitniji je u tom očitovanju bio Vinko Nikolić koji i nije bio pravi književni ideolog, premda je često upadao u situacije kada je svoje projekte (primjerice antologije)

morao objašnjavati na način koji je poprimao izrazitije ideološko značenje no što se to očitovalo u predloženim uzorcima.

»U tom stvaranju novoga čovjeka mora nam pomoći i književnost. Zbog toga moramo novoj Hrvatskoj stvoriti i novu književnost. Književnost nacionalističku, Novu, nacionalističku književnost za novu Hrvatsku.

Ne može novi duh u hrvatskom životu zastupati stari tip književnosti. Ne može biti tip našeg života čovjek Nehajevljeveva Andrijaševića i ostalih negativnih pojedinaca. Još manje to može biti tip Krležinih degenerika. Ne mogu tip našeg čovjeka biti razni pojedinci, stvoreni u bolesnim maštama, kao ni Kozarčev Đuka Begović, tip seksualnog čovjeka, kojemu je njegovo ja prvi zakon. Ne mogu biti tipovi novog vremena junaci raznih djela, koja ubijaju volju u život, ruše polet, misaono odvođe u duševna ili fizička samoubistva. Ne možemo, ne smijemo, jer bismo dali u ruke našoj mladeži ovakve knjige. Odričemo se za sada i spremamo za druga vremena Gjalskovog Radmilovića i Janka Borislavića, Leskovarove ljude bez snage za život, koji se sudbinski predaju prilikama bez volje da i najmanje učine, da svoj život usmjere ravnim putem. Umanjit ćemo u pjesmama velikog Kranjčevića i njegov pesimizam, klonit ćemo se Tucićeve *Trulog doma*, odbijamo Turićeve mračne i žalosne likove Like, jer mi vjerujemo u drugo, u divovsku, junačku Liku. Tako isto ćemo učiniti i s drugim sličnim djelima naše hrvatske književnosti. Ne radimo to stoga, jer smo natražnjaci, makar smo svjesni da će nas neki tako nazvati. Mi samo tražimo da bar za sada postanemo vjernici hrvatske vjere. Današnji hrvatski život novim svjetlom obasjava sva naša djela, sve naše napore, sva pregnuća, sve ideale. Novi vidici, vidici hrvatski, danas su u Hrvatskoj jedini spasonosni. Nova načela, novi nazori, nova mjerila vrijednosti, nove cijene rada. Zbog toga se mi tih djela, inače književno vrijednih, ne odričemo. Mi ih ne zabacujemo, još manje spaljujemo, ali ih, jer je to zakon nužda našeg vremena, za sada izlučujemo iz naših priručnih knjižica. Jer mi od današnjeg hrvatskog najmlađeg naraštaja hoćemo stvoriti novog čovjeka. A to mi ne možemo učiniti s ovim kozmopolitskim, nekad protuhrvatskim, riedko nacionalnim, nikad nacionalističkim djelima.

Danas moramo ta djela odložiti za neko vrijeme, da ostanu po strani dotle, dok bude potpuno duševno izgrađen novi čovjek, i dok mu ta djela više ne budu mogla škoditi. Jer u nekim od tih ima otrova, pa se mora čekati, da ojača organizam novog čovjeka, da ga taj otrov ne može trovati.« (ibid. str. 35.–36.)

Nije Nikolić za spaljivanje knjiga, ali je za književnu karantenu. Ona je doista i postojala, a što je utješno nije bila osobito stroga. Sve nepoćudne knjige, a među njima nisu bile i sve od dosad nabrojanih, nalazile su se pohranjene na jednome mjestu.

Naime, u zgradi na Cvjetnom trgu gdje se nalazi Kino Zagreb, tada Slikokaz UFA, u jednom stanu nalazile su se pohranjene takve knjige i ukoliko ih je netko trebao (primjerice netko od mlađih pisaca) mogao ih je dobiti na revers koji se nikada nije trebao vratiti.

Mnogo su nejasniji kriteriji po kojima je Nikolić odabrao djela koja su dobila njegov, a to znači možda čak i državni ideološki *nihil opstat*.

Premda je mnogo toga doveo u pitanje, Nikolić ne želi da itko pomisli kako nova »ustaška književnost« hoće pod svaku cijenu početi od ničega i nikoga. Prijedlog koji podastire nije nelogičan, ali ne ulijeva previše pouzdanja da će se na toj osnovi moći životno krenuti u nove književne, a ne samo domoljubne pothvate.

»Mi ćemo nastaviti tamo, gdje su prestali oni Hrvati, kojima je Hrvatska bila svetinja, njezina čast njihova čast, njezina sreća njihova sreća, njezine patnje njihove patnje.

Mi danas hoćemo za novog čovjeka stvoriti novu književnost. I mi u tome samo nastavljamo. Nastavljamo na djela hrvatske svijesti i snage. Nastavljamo na početke hrvatske književnosti, na Marulićevu *Juditu*, Zoranićeve *Planine*, na Barakovića i Vetranovića. Slijedimo Zrinskog, Vitezovića, mučeničkog Grabovca, rodoljubnog Štoosa. Pridružujemo se najdivnijoj hrvatskoj molitvi Mihanovićeve *Hrvatske domovine*; polazimo za Blažekom, prihvaćamo Šenou, osobito *Diogeneša*, uzimamo Kumičićevu *Urotu*, Nazorove *Hrvatske Kraljeve* i *Medvjeda Brunda*, Nehajevljevu *Rakovicu* i roman *Vuci*, Ogrizovićevo *Van s tuđincima*, probrane Matoševe eseje i pjesme (uvijek su dušobrižnici pozvaniji od Boga dijeliti dobro od zla, op. B. D.) i drugo nacionalno blago književnosti.« (ibid. str. 37.)

Godinu dana kasnije, jedan drugi, također vrlo ugledni hrvatski književnik koji je pripadao političko - ideološkoj nomenklaturi, neće dipliti u iste diple.

Razloge očite različitosti pristupa, odabira, primjera i ciljeva mogli bismo naći u njihovoj književnoj pretpovijesti te pripadnosti različitim opcijama prije uspostave NDH, odnosno različitih formativnih životnih putova.

Mislim na dr. Antuna Bonifačića (1901.–1984.) koji je dvadesetih godina, kao iredentom i D'Annuzijevim arditima ugroženi Krčanin, prihvatio Jugoslaviju na jedan apsolutno iracionalni način te je to prihvaćanje nekritički pretvorio u jasan, ali ujedno i neshvatljiv politički angažman na liniji jugounitarizma.

Životni i književni put Vinka Nikolića bio je različit. Međutim, Bonifačića, koji je i u izbjeglištvu ostao jednim od malobrojnih privrženika ne samo Pavelićeve propale politike nego i njega, iako diskreditiranog političara u egzilu, u programatskom spisu *Na vratima nove književnosti* (*Plava revija*, II/1942., svibanj 1942., br. 8, str. 308.) susrećemo s idejama koje su suptilnije od onih Nikolićevih. Tako Bonifačić, autor prvog hrvatskog »proizvodnog romana«, prvi prevoditelj jednog Malrauxova romana na neki strani jezik piše ovo: »Književnik u liberalnom društvu postao je često stručnjak, koji je bio iznad, izvan ili pokraj života. Ili je letio po oblacima, ili je pio po podrumima, ili je bio lakaj. Kod toga je ipak vršio korisnu ulogu vraća opominjući site i pretile na nestalnost stvari i prilika i ulogu djece i onih koji su čista srca. Djeca i ljudi čista srca imaju bistar pogled te vide oblake na nebu, osjećaju dah vjetra na koži, toplinu sunca, plavilo mora, čuju kucanje srca, znaju vrijednost suza i krvi.

U autoritativnom društvu su potrebne vode. Biti vođa znači zapovijedati ljudima, ali služiti idejama. Književnik se ne može odricati vodstva. To vodstvo ima bezbroj oblika. Prvi mu je oblik, o kojem sam već govorio: voditi ljude izvorima žive vode, približavati Božanstvo čovjeku, rušiti naslage okorjelosti i laži, približavati hipercivilizirane i zasićene jednostavnosti naših seljačkih roditelja i predaka. Za nas osobito to znači povezati selo i grad, omogućiti da se proniknu, da se sažmu, shvate i osjećaju dijelovima istoga tijela.« (Antun Bonifačić, *Plava revija*, nastaviti str. 308.)

Bonifačić polazi od uvjerenja da su književnici u Hrvatskoj »uvijek bili vode«. O tvrdnji da su Poglavnik i Doglavnik književnici ne treba raspravljati. S njom, u to vrijeme, sumnjam da je itko od mladih mogao biti impresioniran, ali pogledamo li ono što on navodi kao svoje dokaze pripadnosti, ali i posebnosti jasno otkriva da je Bonifačić mnogo više otvoren svijetu, on se ponaša kao intelektualac, koji je doduše Hrvat, ali to ne znači da nije ili ne želi biti i građaninom svijeta.

Odrediti sustav vrijednosti je teško, čak nije lako odrediti parametre svidanja i prihvaćanja nekih djela koja imaju književno provjereni status...

Nikolić je spreman ići prema tumačenju i izdvajanju vrijednih primjera i tada se vidi da je taj sustav u književnom smislu podređen ideološkim parametrima. Izabirući kao vrijedna ostvarenja i uvjerljive primjere, njegova uvjerljivost nažalost ne raste...

Da je sve to još u okolnostima rata predstavljalo ozbiljno rušenje kriterija pokazuje književna proizvodnja. Čak i među piscima nad kojima je izvršen čin komunističke retorije nisu osjećali obvezu da zatome svoje ja i sklonost da pišu književnost koja će biti značajna i vrijedna po tome što je naprosto bila književnost. Ne da nitko nije vjerovao Vinku Nikoliću, nego jednostavno iz uvjerenja da receptura ne koristi i da nije organska, sumnjam da su smatrali ove misli smjernicama vrijednima pažnje: »Zato postavljamo kao zadatke hrvatske književnosti: umjetničko oblikovanje veličanstvene hrvatske sadašnjice.« (ibid. str. 14.)

Na koji način to valja uraditi, predložio je već ranije i to na način kako slijedi: »Od Marulića do danas je neprekinuti lanac, čvrst i povezan: Imam stanovito iskustvo s problemima i vrijednostima suvremene hrvatske književnosti i možda se danas iz više od polastoljetne perspektive može reći koja kritička o prototipovima koje je autor knjige Nacionalni zadaci književnosti predložio.«

O spornosti *Ognjišta* može se i dalje raspravljati. Roman je poslije polastoljetne šutnje prihvaćen, o njemu se poslije 1990. pisalo, ali ne bih rekao da se u tom činu krije nešto više od iskazivanja književno-povijesnog poštovanja i kurtoaznog uvažavanja.

Situacija sa *Snom o sreći* je mnogo jednostavnija i transparentnija. Riječ je o slabom književnom djelu, a Oriškovićeve *Mejrina krv* ili Pavičićeva *Krčevina* bili su književno neaktualni i u časa kada su izašli iz tiska. Preostaje nam da razmislimo o *Rakovcu u Vinovrhu* Stjepana Mihalića i Bonifačićevim *Mladicama*.

Bonifačić je ukazao da je poznao neke trendove međuratne književnosti, ali nije bio istodobno dovoljno i upućen u tajne pisanja romana, a Mihalić je, premda je napisao poslije rata cijeli niz romana znatno boljih od predloženog, ostao ipak u književnoj pozadini.

Pitanje kako treba, mora se danas preformulirati u: kako se uopće i moglo pisati u okolnostima koje su bile određene krvavim ratom, s moralnim bremenom gubitka velikog dijela državnog teritorija kojeg je zauzeo neprijatelj, u zagrljaju političke koalicije koja je bila predodređena za gubljenje rata. U okolnostima bratoubilačkog rata, u teško odredivom agregatnom stanju načina ustroja države i pokraj tolikih drugih nerješivih problema o kojima se istodobno nije smjelo otvoreno i kritički govoriti? To doista nije bilo lako ni jednostavno, ali bilo je glasova koji su pokazivali da ne treba samo apstinirati nego da se, unatoč svemu, može sačuvati kritički duh. Zna se da je takvu odgovornu sabranost očitovao hrvatski primas Stepinac, ali i primjer što ga nalazimo u jednoj temeljnoj knjizi Stjepana Zimmermanna pokazuje da se moglo pozivati ne samo na savjest nego i na zdrav razum.

## THE IDEOLOGY OF THE USTAŠA MOVEMENT

**SUMMARY.** The author investigates the program texts written by Croatian authors and published from 1941. to 1945. The esthetical and poetical elements of these texts outline the views concerning the relation between literature and nation, national state and a charismatic leader. The author rejects all the prejudices accumulated around the cultural output in the Independent State of Croatia. He also defines his research and evaluative views as a position of a Croatian nation-building intellectual sympathizing the patriotic efforts of the major representatives of the Croatian literature of the period, yet remaining critically detached from those who demanded that the right to different opinions be relinquished, the democratic institutions be dispensed with and that complete submission to the authority of the leader be made compulsory. Esthetical ideas, racial-national doctrines and the warrior myth in the Croatian authors' texts are compared with similar ideas dominating in European profascist literature. Texts written by Vinko Nikolić, Ivan Oršanić, Stanko Vitković and Marko Čović are examined in detail. The author also analyzes

Mile Budak's prose works, especially their immanent poetics based on the »Blut und Boden« ideals; he also interprets the fiction and journalistic writings of the Ustaša leader Ante Pavelić.

This paper is a continuation of the research in Croatian cultural history of the 1941.–1945. Independent State of Croatia period that began by Lasić's *Krležologija*. The main ideas in Croatian literature from 1941. to 1945. are clearly expounded in the paper and their main representatives portrayed.